Сергей Иванов

ИСТОРИЯ НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ - VIII - IX век

МЕЖДУНАРОДНА АКАДЕМИЯ ПО БЪЛГАРОЗНАНИЕ, ИНОВАЦИИ И КУЛТУРА

акад. Сергей Иванов

ИСТОРИЯ
НА
РАННОСРЕДНОВЕКОВНИТЕ

ISBN: 978-954-8930-01-7

акад. Сергей Иванов
Предисторически култури и цивилизации

Българска
Първо издание
Редактор акад. Владимир Цонев
Формат 60/84/16
Печатни коли 7
Предпечатна подготовка "ПАМАР"
Печатница "Виктория - Друг"
Издава: Международна академия по българознание, иновации и култура

ВЪВЕДЕНИЕ

Трите десетилетия на подчиненост на българските племена в пространството между реките Волга и Среден Дунав на авари и тюркюти не заличават спомена за предците ни от Авитохолова и Ирникова България - носители на държавността, високата култура и цивилизация. Част от тях предоставят своя опит и участват в изграждането и управлението на дуалистичния Аварски каганат - държава на авари и кутригури.

Оногурите, начело с кан Кубрат, отхвърлят подчинеността и в продължение на 60 години увеличават териториалната и военна мощ на старата си държава, която превръщат наново във Велика България. В тяхната държава цари организираност и ред. Нейният принос за политическата и религиозна свобода на европейските държави е изходно начало по пътя към премахването на "варварството" и внедряване прогреса на държавността от конфедеративен тип.

Синовете на кан Кубрат в условията на ускорено развитие на историческия процес не подвеждат своите племена, а ги организират на равнището на строители и съзидатели на нова държавност, съответстваща на изискванията на Новата епоха. Попаднали в различни земи и историческа обстановка в Европа и Азия, те стават основатели на нови държави - на "черните" и "сребърни", дунавски и вардарски българи.

Дългият и не лек живот на българите на Батбаян от земите на Кубрат - Карабулгар, в продължение на десетилетната подчиненост на хазарите съвсем естествено довежда до борби и възстановяване по времето на кан Айдар на исконните граници на Стара Велика България, в рамките на които се обединяват със сребърните (котрагови) българи. Поставено е началото на величавата Волжко-Камска България - страната на българите, увенчала съществуването си с неувяхваща слава и приноси в световната история.

Осми век е векът на укрепване и развитие на държавността на българите на кан Аспарух в исконните им земи на Балканите на територията на днешна България и Румъния, а по-късно и върху преобладаващата част от земите на целия полуостров.

Осеяна с величави битки и грандиозно строителство е историята на обединените европейски мизи и азиатски скити от Дунавска България. Завинаги в историческите анали са вписани имената на владетелите ни - кан Тервел, кан Телериг и кан Кардам. Нямаме никакво основание да не признаваме или да омаловажаваме дейността на нито един от владетелите ни, независимо от реда и начина, по който е протекъл и завършил жизненият им и владетелски

път в битките им срещу византийците, в защита на българската изначална вяра и държавност, за установяване на равнопоставеност на автохтонните мизи и новозавърналите се в исконната си земя оногури (скити) от родовете Дуло и Вокил - кановете Твирем, Севар, Кормисош, Винех, Телец, Сабин, Умор, Токту и Паган.

Последният период на "класическата, езическа вяра и традиция", на укрепването и възвисяването на българската държава до висотата на една от трите най-крупни европейски империи е първата половина на IX век. Това е периодът, когато живеещите на територията на първата географска Европа, стават защитна бариера за всички европейци срещу арабските и други нашественици. Това е времето на обединените древни българи от гетски (славянски, според историческите извори) племена, заселили се на Балканите след битките между хуни и гети (готи).

Ако VIII век е векът на борбата между автохтонните българи - европейските мизи и завърналите се в древната си родина азиатски скити - оногундури (оногури) и гети (славяни), то в IX век те са вече в рамките на могъщата българска империя начело с кан Крум. Тази империя била изградена чрез правното законодателство и ред, равноправието и достолепието българско.

Българската империя станала равностойна на Византийската и Франкската империи. Тя добила небивал разцвет при кан Омуртаг, който дошъл на власт на мястото на забравения в нашата история, поради само неколкомесечното си управление, кан Кашин - брат на кан Крум.

Този период е характерен с небивалото дотогава в ранносредновековна Европа строителство и миролюбива външна политика. Тази политика на равноправие и възходящо развитие, продължила и при кановете Маламир и Пресиян. Тя поставила здрава основа на придобиващите все по-голяма сила в българската държава християнство и идея за национална държава със собствена писменост и култура. Завършил езическият период в развитието на българите и България. Те били на прага на утвърждаването на християнството, старобългарската писменост и култура като държавна политика на достолепните ни владетели.

Българите вървят по своя неотклонен път на развитие - път, осеян с непреходни приноси в световната и европейска културна съкровищница, в интерес на цялото човечество

Авторът

БЪЛГАРСКАТА ИДЕЯ В ХОД НА РЕАЛИЗАЦИЯ ПРЕЗ ЕЗИЧЕСКИЯ ПЕРИОД

Вековечността на нацията - това е българската идея, отстоявана от великите ни владетели, посветили живота си за изпълнение на тази мисия. В ореола на славата са имената на Авитохол и Ирник, Кубрат и неговите синове - Бат Баян, Котраг, Аспарух, Кубер и Алцек. Начело с Аспарух българите тръгват и завземат исконни земи на своите праотци и предци от далечното минало с мисълта, че носят със себе си държавността, своите традиции и вяра в Тангра. Движението им към надеждата за по-добро е било закодирано в светогледа на българите.

Периодът VIII-X век е важен период за съдбата на ранносредновековните българи. Това е периодът на самостоятелен исторически път на развитие на дунавските и волжки българи - нашите прадеди.

Великият предводител на българите кан Аспарух разширил владенията на своето Отечество, включвайки в неговите рамки част от неговите днешни, български земи и преместил столицата на юг от Дунав.

Идеята за държавност - старият "*патент*" на "*царското племе уногундури*", се реализира успешно и върху новите територии. Византия е поставена на колене от мощта на българите - мизи, траки, шопи, гети, уногундури, кутригури, включили в своя състав и гетските славянски племена. След успешна военна операция срещу нея, тя признава не само правата им да завземат наново земите на дедите си, но и на равностойно международно-правно призната държава.

Още по времето на Аспарух започва ускорено изграждане на нови селища, градове и развитие на всички функции на държавата. Българите решават всички проблеми на своята общност на равноправна основа с гетските (славянски) племена.

Аспарух завещава на сина си Тервел не малка територия, откъсната в последните десетилетия на VII век административно от Стара Велика България, с площ около 500 хил. кв. км. На изток границата на България върви по средното течение на река Днепър, а на юг достига до Черно море. На югозапад България обхващала Влашката низина и земите на север от река Дунав и Дунавската равнина и на юг от реката. Западната граница на страната опирала праговете на река Дунав при Железни врата и връщайки се малко на югоизток, слизала срещу течението на река Тимок. На север земите на българите достигали Карпатите, а на юг границата вървяла по билото на Стара планина.

Населението на страната било около 3 млн. души, а новодошлите и заварени българи били почти наравно по брой. Преобладаващата част от населението били мизи, шопи, даки и траки от източните части на сегашните български земи и Влашката низина. Присъствието на определен брой и досега неидентифицирани родово-племенни групи, гръмко обявени в историята като седемте славянски племена, не са могли да изиграят ролята на основен етнообразуващ, военен и културен фактор. Изграждането на българската държава, по конюнктурни причини носеща в историята в определен период името "*славянобългарска*", със запазване на името си, а така също с националното си развитие, категорично потвърждават този факт. **Българската държава включва в своя състав европейските мизи и азиатските скити.**

681 година е година на официално дипломатическо признаване от Византия на правата на българите наново да владеят исконните си земи и цялостната дейност на Аспарух до смъртта му в края на VII век е в защита на тези права. С неговата смърт формално приключило изграждането на Дунавска България в разширените й граници, със столица в днешните български земи - малкото гетско селище Плиска.

Основите на българската Дунавска държава са заздравени при сина му Тервел, който от 694 година е съвладетел на великия си баща. В историческите извори са запазени не малко сведения, представящи го като талантлив държавник и опитен пълководец.

Крайният текст на първата известна ни българска летопис "*Именник на българските канове*", гласящ "*Тервел 21 години. Родът му Дуло, а годината му теку-читем твирем*", представя управлението на този бележит българин. Избран за съвладетел през 694 г., той е владетел от 700 година до юни 721 г. - 21 години и 3 месеца.

Още като съвладетел на великият си баща, Тервел е принуден да се намеси в династичните междуособици във Византия, започнали с детронирането на Юстиниан II Ринотмет (Носоотрязания), компрометиран с външнополитическите си неуспехи чрез поражение във военните му действия срещу българите. След нарушаване на мира с тях, започнал и война с арабите през 693 г. Заточен на Кримския полуостров, той изпраща пратеници при кан Тервел за помощ срещу узурпаторите.

Тиберий III (698-705 г.), който заместил император Леонтий, не успял да преодолее кризата във Византия. Избягалият от Херсон във Фанагория при хазарите Юстиниан II, очаквал помощ от кан Тервел.

По този повод в "Хронография" византийският хронист Теофан Изповедник пише: "*Юстиниан избягал тайно от Фанагория и пристигна в Томи (Кюстенджа) ... След като изпратил Стефан при Тервел господаря (с молба) да му се окаже помощ, за да завладее царството на прадедите си, обещал да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена*".

Интересно е, че преди да приключи преговорите със Стефан - приближен сановник на Юстиниан, Тервел се посъветвал с чичовците си от Кисиниите - кубратовите българи в Македония, каква тактика да приеме. Те го посъветвали да не оказва помощ на коварния екс император. Въпреки това, изхождайки от своя опит през лятото на 705 година, начело на 15-хилядна войска от българи и гети (славяни), Тервел се явява пред стените на Константинопол.

Обещанието на Юстиниан II да даде за жена дъщеря си на кан Тервел, съгласно средновековната дипломатическа практика, предвижда при сключване на мир сродяване на двете династии, от което следва признаването на България за равностоен партньор.

Тервел поставил интересите на България като държава над всичко, а именно спечелвайки Юстиниан II като съюзник да извлече териториални придобивки, да издигне международния й авторитет и утвърждаването й като важен фактор на Балканите.

Включването на гети (славяни) във войската на Тервел говори за равноправните отношения между българи и гети (славяни) в държавата. При пристигането си Месемврия Тервел и Юстиниан II са посрещнати от бъдещия император Лъв III Сириец, който подарил за прехраната на войската 500 овце.

Появата на българската войска пред стените на Константинопол се оказала решителна за изхода на предприетата акция. Кан Тервел разположил своята войска на стан до Харсийската врата, намираща се на северната страна на Теодосиевата стена - т.е. Одринската порта. Поради значимостта на събитията, по-късно тези порти са наречени Български.

След тридневна обсада, придружен от неголяма група свои сънародници, Юстиниан II на четвъртия ден тайно, през нощта, по градския водопровод се промъкнал в града и го овладял. Той се разправил жестоко с политическите си противници. На императорите Леонтий и Тиберий, след изтезания, по негова заповед били отсечени главите, а братът на Тиберий - Ираклий и останалите началници били набити на кол при крепостните стени.

Хронистите в цяла Европа отбелязвали векове наред, че Юстиниан II "*си възвърнал престола с помощта на българския владетел Тервел*".

Само четвърт век след влизането на българите в исконните си земи край Дунав, те започнали да играят голяма роля в съдбините на Европейския югоизток. Разполагайки войските си пред стените на византийската столица, те показали, че от благоразположението им зависи, кой ще застане на престола на световната империя Византия. Западните хронисти и историци изтъкват събитията от 705 година като най-значителна проява в международните отношения в началото на VIII век.

Според Никифор, Юстиниан "*извънредно любезно се отнесъл с владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернската стена и най-сетне, когато Тервел дошъл при него, наметнал му царска хламида и го провъзгласил за кесар. И като го поканил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят и на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му*".

Макар че всички титли, включително и кесар на Империята, получени от Тервел да имат повечето церемониално значение, уважението и вниманието към него били твърде високи в сравнително кратката летопис на българите на Аспарух на Балканска земя.

Според Теофан, кан Тервел получил и знаците на царската власт. Получената от него титла кесар (втори човек след императора), дотогава не била давана на чужденец, а само на престолонаследника. Давайки тази титла на Тервел, Юстиниан II го признал за законен владетел на независимата българска държава, за което говорят и отдадените военни почести. Богатствата и даровe от злато са били в изпълнение на договора от 681 година.

За пребиваването в Константинопол и по-специално в базиликата с позлатения покрив, намираща се близо до катедралния храм "Св. София", от анонимен източник се отбелязва: "*В базиликата Тервел говорел пред народа*" и още "*Там често бил седял Тервел, владетелят на България*".

Договореността за женитбата на Тервел с византийската принцеса - дъщерята на Юстиниан II, станала под натиска на обстоятелствата, не се осъществила, понеже последният я оттегля. В замяна на това той му предоставя областта Загоре, обхващаща земите от старопланинските проходи до околностите на днешните градове Сливен, Ямбол, Айтос и Несебър. Така Загоре е първата българска земя на юг от Стара планина и става със стратегическо значение за охраната на българската столица. Изнесената по на юг българска граница се явява по-сигурна за безопасността на българската държава. Юстиниан II отказва да даде дъщеря си за жена на кан Тервел, поради опасенията му, че при определени обстоятелства ще възникнат претенции от българска страна спрямо короната на василевсите.

Византийските хронисти с прискърбие съобщават, че императорът е дал ромейска земя на българите чрез присъединяването от тях на областта Загоре. Българската държава вече заплашва византийските градове северно от бургаските езера и особено Месемврия и Анхиало и получава възможност по най-прекия път да напада жизнено важните за империята Одрин и Константинопол. С това присъединяване България отправя погледа си на юг и присъединяването на Родопската област, Беломорието и Македония към нея вече е въпрос само на време.

С получаването на титлата кесар Тервел се нарежда до най-големите европейски владетели по това време, наред с тези на Франкската империя и Византия.

Скоро след това и България се утвърждава като трета европейска сила. За това по-късно българските летописци отбелязват със самочувствие: "*Първото царство е гръцкото, второто е българското, третото царство е алеманското (германското)*". На кан Тервел бил изработен и предаден специален оловен печат с неговия образ на лицевата му част, облечен във военно облекло - ризница и халмида, с шлем на главата, в дясната ръка копие, а в лявата щит. Върху щита е изобразена известната още през античността сцена - конник пробожда с копие паднал на земята противник. На обратната страна на печата, върху кръстеновиден монограм, имало надпис на гръцки език "*Богородице, закриляй кесаря Тервел*". Образът на българския владетел е точно пресъздаден върху печата.

Понеже кан Тервел не е християнин, то този надпис се счита за сигнал на висшите сановници. Печатът му е близък до тези на византийските императори.

Изображението на Тервел на оловния печат наподобява този от Мадарския конник, където на най-стария от трите печата се чете: "*Император Юстиниан сключи договор ... и дойде при Тервел. Моите чичовци от Солун не повярваха на Носоотрязания император и си отидоха в Кисиниите ...*"

Мирът се оказал крайно неизгоден за Византия и когато Юстиниан II се почувствал достатъчно сигурен за властта си, той наново, както и през 688 г., не се поколебал да наруши клетвата си.

През 708 година между Византия и България настъпва важен конфликт, предизвикан от Юстиниан II, с цел възвръщане на областта Загоре. В Тракия нахлула многобройна конна войска, а флотата на Византия хвърлила котва в пристанището на днешно Поморие (Анхиало).

Теофан и Никифор обвиняват Юстиниан II и неговите пълководци в "*непредвидливост*" и "*глупави разпоредби*", позволили на българската войска да постигне бърза победа. Юстиниан II не можал да организира каквато и да било съпротива на пръсналите се да търсят фураж за конете си византийци и сам бил принуден да търси спасение, като след пълно поражение се завърнал посрамен в столицата. **Войната между българи и византийци е една от най-сериозните военни експедиции по суша и море**. Юстиниан II прехвърлил и конните отряди от Мала Азия. Въпреки това българите обкръжили Анхиало и принудили византийците, начело с императора, да избият конете си и да се измъкнат тайно през нощта. **Въпросът за владеенето на Черноморското крайбрежие бил поставен на дневен ред**.

Три години по-късно Юстиниан II търси наново помощта на кан Тервел за да запази властта си. Този път той получил помощ само от 3000 души български воини. С тях Юстиниан II избягал в Мала Азия, надявайки се там да събере допълнителна подкрепа, но не успял. В сражение той бил убит, а българският отряд се завърнал през Босфора.

Опасявайки се от враждебни действия на Византия срещу България, през 712 година кан Тервел с изпреварващ, смел набег на своята войска достига византийската столица. Патриарх Никифор дава следното описание на военните действия на българите: "*Между това тежко въоръжена българска войска нападнала внезапно жителите на Тракийския Босфор. Тя избила много народ от местните жители и от дошлите от Цариград за развлечение и удоволствие, а други заробила и заграбила от тях твърде голямо количество сребро и немалко вещи. А понеже им се удала възможност, българите проникнали към сухоземната страна на столицата и достигнали с набезите си чак до така наречената Златна врата. Връщайки се от там, те унищожили много селища в Тракия*".

Теофан Изповедник съобщава за българите, че "*опленили цяла Тракия и се завърнали невредими в своите земи с безброен добитък*". Това необезпокоявано и безнаказано проникване на българите до стените на византийската столица било разказвано от хронистите Анастасий Библиотекар, Лъв Граматик, Георги Монах, Симеон Логотет, Йоан Скилица и Георги Кедрин чак до XI век.

Византия била безсилна да се справи с българите. Нито император Вардан, нито наследникът му Анастасий II предприемали нещо за уреждане на взаимоотношенията с България. Бунтът на елинизираните гети в Мала Азия обявил за император Теодосий II. Засилената опасност на границите на Византия от арабите принудила последният да сключи нов мирен договор с България през 716 г.

Според Теофан Изповедник "*Договорът очертавал границите от Милеона (Голямо и Малко Ябълково, община Средец) в Тракия. Определял да се дават одежди и червени кожи на стойност до 30 (у Анастасий Библиотекар до 50) литри злато. Освен това, бегълците от едната и от другата страна да се връщат взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите. Търгуващите в двете страни да бъдат въоръжени с грамоти и печати, а на тези, които нямат печати, да им се отнема това, което имат и да се внесе в държавното съкровище*."

Самият факт, че в договора (международен) се определят трайно границите на България със световната империя Византия, говори за неговата изключителна важност. На България са направени нови териториални отстъпки, като границата на Загоре е преместена на юг, до земления вал Еркесия, състоящ се от ров с дълбочина 2.5 м,ширина 6-6.5 м и насип от северната страна с височина 2.5 м и ширина 4 м. Землeният вал е с фронт на юг срещу Византия и с дължина 130 км. Той започва от Мандренското езеро при Черно море, минава южно от Дебелт, свива на северозапад към Житосвят, достига южно от село Победа (Ямболско), поема на югозапад и пресичайки река Тунджа, минава северно от селата Тервел, Инзово и Скалица, като достига до река Сазлийка при Симеоновград.

Този договор задължава Византия да изплаща ежегодно данък в размер на 30 литри злато, копринени дрехи и червени, обработени кожи и чрез ангажимента на Византия да връща политическите бегълци, дава допълнителни гаранции за сигурността на българската държава. Тъй като договорът задължава страните да снабдяват търговците си със специални грамоти, а превозваните стоки да бъдат снабдени с печати (или пломби), означаващи, че е платено съответното мито, в научната литература той се определя като **първи търговски договор на България с друга страна**. Всичко това сочи, че българската страна е взела мерки за движението на хора и стоки през границите й, както и за осигуряване на приход в държавната й хазна. С този договор България се изявява като напълно суверенна държава.

Терминът "печати" е особен род "монетен знак" (жетони) - златни, сребърни или оловни, отнасящи се за най-висши представители на властта, официалните представители (дипломати) и обикновените търговци. Всеки търговец притежавал препоръчителна грамота на своята страна и "жетони" от приемащата го страна, с което се гарантирала издръжката му за времето на целия му

престой. Фактът, че в договора била включена клауза за уреждане на търговията между двете страни **показва, че са съществували търговски връзки и по-рано, а така също значителното развитие на производителните сили на България още през първите години на нейното съществуване върху исконните й земи**.

На 25 март 717 г. на престола във Византия се издига бившият стратег на тема Анаталикон Лъв III Сириус (717-741 г.), същият, който подпомага с храна българската войска по време на похода на кан Тервел и Юстиниан II срещу столицата на Византия през 705 г. Той поставя началото на нова династия - Исаврийската, по името на родината му Сирия.

Само четири месеца след възкачването на престола на Лъв III Исавър огромна арабска войска по суша и по море огражда столицата на Византия. Лъв III започва жестока и тежка борба, от изхода на която зависела съдбата на Византия като държава. Арабската обсада траела точно една година - от август 717 г. до август 718 г. Лъв III изпраща пратеничество да кан Тервел за помощ и неговите войски нападат арабите по суша и погубват 22 хиляди души. След това арабите снемат обсадата с остатъците от флотата се прибират в Сирия.

Византийските хронисти не желаят да говорят за истинската помощ от България, за сражаващата се българска войска в продължение на една година край стените на столицата на Византия против арабите. Те просто представят тези събития като самостоятелно отблъскване на арабите от страна на византийците и нахвърляне на отчаяните араби срещу българите, в резултат на което дават жертви - 22 хиляди души. И Теофан Изповедник, и Лъв Дякон, и Георги Монах, Йоан Скилица, Георги Кедрин и Йоан Зонора описват българското участие по подобен начин.

Многобройните западни извори, писани в Англия, Франция, а по-късно в Италия, Германия, разказват обстойно за тези събития. От тях потомците с удивление разбират, че **само три европейски държави са отклонили най-голямата заплаха - арабската, надвиснала някога над континента - Франкската, начело с Карл Мартел, с решително сражение през 732 г. при Поатие, спряла нахлуване в Испания и Пиринеите, а на изток - Византийската империя при император Лъв III Сириец и Българската държава на кан Тервел, отблъснали арабите през 717-718 г.**

Участието на българите в отбиване на арабската обсада на византийската столица е с огромно историческо значение за Балканите и за цяла Европа. Ако бяха постигнали успехи, арабите биха разширили властта на могъщия си халифат и над

Балканите, застрашавайки сигурността на България и биха нанесли непоправими удари върху източния християнски свят и неговата култура.

Още през същата година бившият император на Византия Теодосий III и митрополит Никита Ксилинт привлекли на своя страна видни столични първенци в заговор срещу император Лъв III Сириец. В България патриций Сисиний бил изпратен за осигуряване на българско участие в борбата срещу арабите. С цената на много дарове успял да склони кан Тервел да се намеси във византийските междуособици. На страната на заговорниците били спечелени част от гетите (славяни) край Солун и вероятно и куберови българи. Заговорът бил разкрит, а заговорниците от византийската столица били избити от император Лъв III.

Въпреки непоследователността на Тервел в тези събития, личи умението му да ги експлоатира в интерес на България. След 716 година няма данни за промяна в добрите взаимоотношения между двете страни.

С името на кан Тервел са свързани блестящи събития на Българската държава през ранното средновековие - два пъти териториално разширение в Тракия, четири похода в Константинопол, от които два в подкрепа на свален император, един нападателен и един за премахване на арабската блокада на византийската столица, както и сключването на два изключително важни мирни договора, от които последният е с търговска клауза.

Самият Тервел получил титлата "*кесар*", давана за първи път на чужденец, и официален печат. По време на неговото управление западната граница на България се измества по долината на река Тимок.

Кан Тервел е един от най-мъдрите български държавници. Отличен дипломат и пълководец, загрижен за националните интереси на България, той не проявява никакво колебание в защита на тези интереси. Той е държавник - реалист, който отлично е разбирал, че времето за обединение на Стара Велика България вече е било в историята. Двете държави на българите били вече отдалечени една от друга на разстояние по-голямо от 100 км. Затова Тервел съсредоточава вниманието си върху подобряване на отношенията с Византия и постига траен мир.

По това време византийските хронисти не съобщават нищо за наследниците на кан Тервел. Съдейки от Именника, **на престола след кан Тервел през месец юни 715 година (за съвладетел, според патриарх Никифор), а за владетел за 6 години и 6 ме-**

сеца, до смъртта си през 727 г. е издигнат Твирем (Кормесий). Името му, записано като Кормисий, откриваме в надписите на Мадарския конник. В запазената част от текста става дума за ежегодни данъчни вноски от злато, които той получавал от византийският император. В края на текста се говори за разваляне на отношенията и за отстъпването на едно езеро на Византия.

Според В. Златарски, **част от аристокрацията се стреми да ограничи правата на хана, с което да отстрани от престола по принудителен начин представителите на древния род Дуло и да постави представител на друг род, който споделя нейните намерения. Няма съмнение, че това е битка на аристокрацията на местните европейски мизи срещу рода Дуло, представляващ дошлите от изток Аспарухови скити.**

При Твирем започва серия от заговори, които запълват дейността на канството. Това поведение на българите Никифор характеризира по следния начин: "*Защото у тях (българите) често и лесно правят това (превратите), понеже са възпитани във варварски обичаи и обикновено се разцепват на две групи, когато поискат и се противопоставят една на друга при вземане на решения*".

За тези метежи допринася невъзможността за дълго време между претендентите на българската аристокрация да се намери подходяща династия, която да заеме мястото на династията Дуло.

През декември 721 година за съвладетел на Твирем бил издигнат кан Севар, който по късно, от 727 до 737 година, в продължение на девет години и половина е владетел на България.

По времето на кан Севар е спазван мирът между България и Византия. И както е било възприето в онази епоха, летописците не споменават в своите хроники нищо за владетелите и държавите, които не са водели войни. И за кан Севар в техните хроники не е вписано нищо. Това **не бива да бъде пречка да отредим достойно място в историческата си летопис, така както са направили предците ни, записвайки името му в "*Именник на българските канове*".**

За този период, според хронистите, император Лъв III Сириец се занимавал главно с Юстиниановото законодателство и канонично-обредната дейност в църквата. През този период има само бегли сведения за раздвижване в югозападна посока на гетите (славяни), които правят опит да превземат Одрин. Тези опити не били подкрепени от кан Севар.

През април 737 г. във вътрешнополитическия живот на българите настъпили важни промени. Старият род Дуло, който още от създаването на българската преддунавска държава е начело на българската държава, е свален от престола.

Начело на престола е издигнат кан Кормисош от рода Вокил. "*Този пък княз (кан) измени рода Дулов*" - пише в "*Именник на българските канове*". **Кормисош е начело на българската държава в продължение на 16 години и 9 месеца в периода 737-753 г.**

Император Константин V Копроним слага край на мира между България и Византия. Неговата главна цел била да сведе до минимум значението на българската държава. Започнали дълги и продължителни войни между двете държави.

Превратът, който довел на власт кан Кормисош, довел до сериозна криза в системата на политическото мислене и презрение спрямо установените норми на държавен живот в България.

По всяка вероятност **споменатите още двама канове в "*Именник ...*" с други родове Укил и Оукил са от един род - Вокил**, а посочените срещу тях имена на други родове са транскрипция на името на рода Вокил. **Начело на държавата вече са четирима представители на рода Вокил от гетски (славянски) произход, които повели битка срещу представителите на рода Дуло и прекратили тяхното участие в управлението на страната. Започнала голяма битка срещу представителите на два клона на българския родов корен, която довела и до следващите един след други преврати. Представителите на гетския род Вокил, за разлика от владетелите от рода Дуло, считали, че спрямо Византия трябва да се води миролюбива политика.**

Застаналият начело на Византия император Константин Копроним отказал да заплати данъците на България съгласно договора, поради което след напомняне от страна на кан Кормисош, последният, възприемайки нанесените му обиди като владетел и на Българската държава, поел с войската си към Константинопол.

Според Теофан Изповедник "... *българите стигнали чак до Дългата стена и предприели нападение срещу столицата, като направили големи опустошения, отвели много пленници и се завърнали невредими в земите си*".

Византийският император предприел нападения срещу крепостта Меркели (дн. Карнобат), където разбил българите, а българският владетел загинал при сраженията. Копроним си възвърнал областта Загоре.

На българския престол бил издигнат кан Винех от рода Вокил. Той е на престола на българите в продължение на 7 години (754-760 г.).

Виждайки добре естествените връзки между гетите (славяни) от България и Македония, император Копроним превзема земите на гетите в Македония. По неизвестни причини кан Винех не подпомогнал гетите от Македония.

Византийската войска начело с императора се отправила срещу България и се насочила срещу крепостта Верегава (Рижкия проход в Стара планина), но претърпяла голямо поражение. Византийците допуснали големи човешки и оръжейни загуби, между които и първите помощници на императора - командирът на тракийските войски и един от първите министри. Според Теофан на византийците се наложило да се върнат обратно безславно.

Кан Винех и помощниците му не се възползвали от създаденото положение и не предприели поход в Тракия. Недоволните от кана боили се разбунтували.

Според Никифор българите "*След като се уговорили помежду си, избили тези, които упражнявали властта си над тях по родова линия, а за свой вожд поставили така наречения Телесий - строг мъж, който заедно с това проявил от младини смелост*". Според изворите тогава Телесий (Телец) е бил на 30 години.

Теофан Изповедник се изразява не особено ласкаво за българския кан Телец, като го нарича "*злонравен*". Издигането на кан Телец било плод на династични борби и силите, които го издигнали, били от рода Угаин. **Кан Телец бил издигнат на престола през декември 760 г. и престоял на него точно 3 години - до 763 г.**

За да поправи грешките на своя предшественик, Телец започнал нападателни действия срещу Византия и с тежко въоръжена конница още в 761 г. навлязъл в Тракия, където живеели главно гети. В хода на военните действия 203-хилядно население от гети, уплашени от опустошенията на българската войска, от различни краища на Балканския полуостров, с византийски кораби били прехвърлени в Мала Азия (Византия). Потомците на тези гети са с името славяни, докато не били погърчени.

Причината за това бягство не са само военните действия, но и търсенето на нови земи, незасегнати от опустошенията, предизвикани от сполетелите през това време природни бедствия балканските земи - силен земетръс и силен студ през зимата на 763- 764 година, при който даже бреговете на Черно море замръзнали дълбоко. Топенето на снега предизвикало големи порои и наводнения. Появила се чумна епидемия от влошените условия на труд.

За да накаже "*смелия и самонадеян*" български кан, император Константин V начело на пехотата, подкрепена от 300 кораба по дунавските устия, поел към Анхиало, като се надявал на двойно комбиниран удар.

Въпреки, че кан Телец му противопоставя голяма войска, включително и 20 хиляди гети, той претърпял неуспех. Една от причините била, че част от войските му преминали на страната на византийците.

Константин V украсил триумфа си "*като влачел в дървени окови пленените българи*". **Битката на 16 юни 763 г. при Анхиало предрешила съдбата на кан Телец. Въстаналите срещу него българи го убили заедно с всичките му приближени**.

След поредната династична драма в битката за престола, според Теофан "*българите поставили едного от своите боили*". **На престола е издигнат зетят на бившия кан Кормисош - Сабин от рода Вокил. Той останал на престола 1 година и 3 месеца от декември 763 до февруари 765 година**. Според летописците той бил от гетски (славянски) произход, поради което името му след неговата смяна не е вписано в "*Именник ...*". Кан Сабин се опитал да уреди взаимоотношенията с Византия по мирен път, но срещнал упоритата съпротива на боилите. "*Чрез тебе* - заявявали боилите - *България ще бъде поробена от ромеите*". Тези оценки кан Сабин получава заради бездействието си срещу византийците и затова, че не се възползвал от разбиването на византийския флот при буря на 17 юли 765 г. Изолиран, краят на кан Сабин е предрешен. "*Станал бунт, Сабин избягал в крепостта в Месемврия и оттам дойде при императора*". Той останал да живее във Византия с напразна мечта да се завърне отново на българския престол.

След бягството на Сабин Теофан отбелязва: "*След това боилите се събрали на събор и избрали за кан Умор*".

Кан Умор е на трона от февруари 765 година до март 766 г. "*Именник на българските канове*" завършва с неговото име и в него са отразени само неговите първи 40 дни на управление. Кан Умор бил от рода Вокил и е снет толкова бързо, поради подкрепа на позицията на Сабин спрямо Византия.

След кан Умор на българския престол е издигнат кан Токту (766-767 г). Патриарх Никифор го нарича "*Мъж, българин, брат на Баян*". Тази реплика на Никифор сочи, че **произходът на новия кан е от онези български родове, които са противници на помирението с Византия**. Неговото управление продължило много кратко, около една година. Обединената опозиция на привърженците на Византия извършва преврат и принуждава кан Токту и не-

говите привърженици, включително и широко известния му брат Баян, да бягат на север, към Дунав, където намират и гибелта си.

Последен български владетел от периода на вътрешните междуособици в страната между европейските мизи и азиатските скити на кан Аспарух е кан Паган (767-768 г.), издигнат от привържениците на мирните отношения с Византия. Използвайки умело междувластието след кан Паган, на императора на Византия било лесно да прави отказ на исканията на кана. Временното примирие Византия нарушила, като по нареждане на император Копроним е отвлечен княз Славун. Той бил от гетски произход и с подвластното си племе севери охранявал добре старопланинските проходи от ромеите. Това отвличане е направено с цел по-успешно преодоляване на българската граница при поредния поход на византийския император Константин V Копроним. Отвличането на Славун довело до върха на династичната криза в България.

Предприетият от византийския император спрямо България поход бил с тежки последици за кан Паган. Обвинен, че е повярвал на византийските обещания, той побягва към Варна, където е застигнат от бунтуващите се българи и убит.

Краят на кризата на властта в България настъпва с издигането на българския престол на кан Телериг (768-777 г.).

Кан Телериг, отчитайки разорената от дълготрайната криза във властта страна, се захваща енергично да укрепи първо своята власт. Изтощена от дълбоката и ожесточена борба за власт и силния постоянен натиск от страна на Византия, страната се нуждаела от траен мир. По нареждане на Телериг са ремонтирани старите отбранителни съоръжения. За първи път от началото на кризата, през първите 5-6 години на управлението на Телериг политическият живот в страната бил сравнително спокоен - липсвали междуособици и вътрешни борби. Зает с вътрешните проблеми на своята страна, императорът на Византия не предприел походи срещу България цели пет години. В края на този петгодишен период той не изменил на нрава си и с 2000 кораба стоварил войските си на територията на Анхиало. Целта на византийските войски била да форсират старопланинските проходи, докато императорът с друга част от войските си дебаркира на дунавските устия и удари българите в гръб. Когато фронтът достигнал Варна, по неизвестни причини, може би поради забелязаната от тях повишена боеготовност на българската войска, не се решава да нахлуе във вътрешността и се връща обратно. Преди да отплава византийският император получава предложение от кан Телериг за мир, като и двете страни се задължават да го спазват без да нахлуват с войски една в друга. **Постигнатият без военни действия от страна на кан Телериг мир, бил безспорен успех за българската държава. Но кан Телериг разбирал много добре, че този договор е временен.** Константин V успял да изгради строго законспирирана шпионска мрежа в двора на кана. За всички действия на кан Телериг той бил предварително уведомяван. През есента на 774 година кан Телериг изпратил за преговори при императора пратеници и същевременно, с цел отслабване на бдителността му, предприел действия в югозападна посока, към славяните извън пределите на България. За това Теофан съобщава, че българският кан е отправил "*двадесет хилядна войска и боили за да поробят Берзития и да пресели жителите ѝ в България*". За тази територия едни считат, че това са земите на славянското племе берзити в Македония - днешна Битоля, Прилеп и Велес, а други - на славяните близо към Тракия и Родопите или в Софийско. Трети автори считат, че канът наистина искал да пресели славяните в страната си, за да увеличи намаления, поради походите на Константин V, брой граждани на страната. **Целта на кан Телериг била да хвърли мост към местните славяни и куберовите българи, а не да ги изсели в България.** Понеже империята не давала възможност за чуждо присъствие близо до столицата си, **Тервел разбрал, че атакуването на Византия по посока Странджа - Сакар и Югоизточна Тракия е безперспективно, а по голяма стойност би имало едно разширяване в противоположната посока, където имало желаещи за обвързаност с българите. С тази външнополитическа ориентация кан Телериг поставя началото на една политика, която в следващите 50-60 години се оказала изключително успешна.**

По повод отправеното предизвикателство византийският император с 80 хилядна армия достига Сините камъни край Сливен, разбива тамошния български отряд и въпреки преимуществото си се завръща в Константинопол. Това е повод да бъде нарушен формално поддържаният мир.

Разбрал тактиката на Константин V, кан Телериг си послужил с хитрост. След пропадане, поради буря, на нов опит на византийския император с голяма конница и флота, кан Телериг се обърнал към императора с писмо. В него той отправя молба: "*Възнамерявам да избягам и да дойда при тебе. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам и кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат*".

Тъй като и други български владетели преди това искали помощ от Византия, без да се замисли императорът лекомислено му

изпратил списъка на своите приятели. Получавайки списъка, Телериг ги залавя и екзекутира.

Разбрал че е измамен, византийският император дълго скубал побелилите си коси. Наскоро след това, на път за двореца си, той умира от сибирска язва в Мраморно море.

Византийският император Константин V Копроним не успял да изпълни целта си да унищожи България, въпреки деветте си походи срещу нея. Той бил наследен от сина си Лъв IV Хазарски (775-780 г.), който продължил политиката му. Намеренията му са улеснени от дълго бушуващата криза в България. Въпреки че кан Тервел в общи линии продължава да я преодолява, то все още не затихналата битка със заплаха за живота му, го принуждава да потърси помощ от Византия и той избягва в Константинопол.

Византийският император го посреща радушно и му дава титлата "*патриций*".

Там Телериг приема християнството и остава завинаги при василевсите. За това свидетелства фактът, че той, Телериг - Теофилакт (новото му християнско име), се жени за братовчедката на августа Ирина и става член на императорската фамилия. **България се нуждаела от вътрешно спокойствие, когато престолът бил зает от кан Кардам (777-803 г.).** Още с встъпването си на престола той показал, че ще се придържа към единодействие със славяните, с които ще се отнася като към истински съюзници.

Византийският император Лъв IV Хазарски, следвайки примера на баща си, преселил в Тракия еретиците - павликяни, което не застрашавало България и мирните отношения с нея. **Използвайки умело примирието, кан Кардам укрепил властта си и успял да постигне онова, което не успял предшественикът му - вътрешен мир**.

Когато на престола бил вече малолетният син на Лъв IV Константин, фактически управлявала майка му Ирина, която била принудена да сключи унизителен мир с арабите, заради сериозните грижи, които и създавали славяните по южните части. Техните племена около Солун и Тесалия се разбунтували през 733 г. и срещу тях била изпратена силна войска начело със силния военачалник Ставрикий. Според Теофан той действувал успешно при Солун и Елада и "*подчинил всички и ги направил поданици на империята*".

Когато военачалникът се върнал с триумф в Константинопол, императрица Ирина заедно със сина си, начело на голяма войска, в 704 г. достигнала тракийските земи на границата с България. Когато достигнала до Берое (дн. Стара Загора) го нарекла на свое име Иринопол, а след това се отправила към Филипопол.

Кан Кардам насочил вниманието си на югозапад към земите, обитавани от славяните, които искали да станат поданици на България. Той започнал да изпраща войски в областта Струма. В 789 година тези войски нападнали войските на стратега на Тракия Филит, които дали много жертви. Самият Филит също загинал в сраженията.

Новият император на Византия Константин VI през 791 година започнал серия от военни походи срещу България. Още същата година начело на византийската войска той достигнал до крепостта Приват край Одрин. При завързалото се сражение излезлият на поход срещу кан Кардам византийски император се изплашил и побягнал. Кан Кардам също изтеглил войските си за подготовка на нова битка с византийските войски.

През 792 г. се състояло решително сражение край крепостта Маркели. Според Теофан императорът действал "*необмислено и безредно*". Той добавя: "*Въодушевен и убеден от лъжепророци, че негова ще бъде победата*" на 20 юли Константин нападнал пръв, но срещнал яростна съпротива и претърпял тежко поражение. Загинали много византийски бойци, а шатрата на императора с прислугата и целия обоз бил пленен от българите. Самият Константин едва се спасил и пристигнал в Константинопол като беглец.

Наново византийците подписват договор, както през 716 г. и се задължават да плащат данък. Кан Кардам празнува голяма победа. Областта Загоре е върната отново на България.

През 796 година кан Кардам напомня писмено на императора за задълженията му: "*Или ми плати данъка, или ще дойда до Златните врати, и ще опустоша цяла Тракия*". С присъщата му самонадеяност Константин VI изпратил на кан Кардам вместо злато конски тор с думите: "*Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и аз не искам да се мориш чак до тук. Аз ще дойда до Маркели и ти излез насреща, пък каквото Бог отсъди*".

Кан Кардам разполага войските си в гористия Авролева (Странджа), а Константин VI в Сакар планина и цели 17 дни войските стоят едни срещу други, без да влязат в сражение. Вероятно през това време са водени преговори и кан Кардам оттегля войските си в България. През 792 г. е сключен мир между двете страни. Наскоро след това Ирина отстранява сина си от престола и поема цялата власт през периода 797-802 г.

Кан Кардам слага край на династичната криза започнала с отстраняването от властта на рода Дуло. Той умиротворява страната и я извежда от политическата немощ. България и Византия са в нов период на взаимоотношенията си. България

минала в настъпление на юг от Стара планина. Това осигурява не само мир, но и просперитет за българите през следващите столетия. През управлението на кан Кардам България доказва, че има бъдеще, което ще докаже по категоричен начин пред света в следващите години на своето развитие.

Първата половина на IX век е важен период в историята на Европа, защото в Рим получава императорска корона кралят на франките Карл Велики. Полага се началото на самостоятелното развитие на папския институт без опеката на Константинопол. **В християнския свят се обособяват две културно политически и християнски общности - Изток с център Византия и Запад с лидер римските първосвещеници. Между България и Византия се установяват добросъседски отношения. В България се поставя началото на нова династия от новия кан Крум, произхождащ от панонските българи**.

По това време, създадената в 468 г. империя на франките, при Карл Велики (768-814 г.) заема териториите от река Ебро в Пиринейския полуостров до Средния Дунав. В разширението си на изток тя достига до земи на Балканския полуостров, които били в непосредствена близост до България. Под ударите на франките е разгромен Аварският каганат, а самите франки достигат до Средни Дунав.

Като запазва добрите си отношения с Византия, кан Крум се насочва към аварите и през 805 г. разбива непокорените от франките източни земи на Аварския каганат, като ги присъединява към българската държава. В Унгарски аноним от X век се споменава, че "*великият кан, князът на България*" завзел цялата област между Дунав и Тиса, в енциклопедията "*Свида*" от X век пише, че "*тези българи унищожили напълно аварите*".

С успешните действия на северозапад границите на България минават от устието на р. Сава до р. Тиса, по горното течение на р. Прут и оттам до р. Днестър на североизток - изток. По този начин българите стават непосредствени съседи на франките.

След разгрома на аварите значителен брой славяни се включват в българската земя. **В българската държава се включват Банат, Трансилвания и други части на днешна Румъния. В огромните предели на българската държава са включени земи с големи и ценни природни богатства.**

Нараснало икономическото военно и политическо значение на България, която след Византия и Франкската държава станала най-голямата държава в Европа. Тя била непосредствен съсед на другите две големи държави.

Кан Крум - пряк потомък на брата на Аспарух Кубер, е от прочутия и славен род Дуло. Така, чрез него, се възстановява наново и излиза на историческата сцена знаменитата династия Дуло, която възстановява властта си над българите. С овладяването на Трансилвания в пределите на България вече са прочутите нейни солни рудници, чието разработване по времето на кан Крум и по-късно на кан Омуртаг е от огромно значение за развитието на българското национално стопанство с артикул, с който наред с обработените си кожи и медта, страната излиза на Европейския пазар.

През 807 г. Византия нарушава мирните си отношения с България. Новият император на престола в Константинопол Никифор I Геник е бивш финансов министър на василиса Ирина, завзел властта чрез преврат през 802 г. Императорът не се интересува от религиозните спорове във Византия между иконоборци и иконопочитатели, но следи внимателно активизирането на българите на север. В разширяването на България на север и северозапад и нарастването на мощта ѝ чрез привличането на славяните от север в нейните земи, Византия виждала сериозна опасност.

През 805 г. Никифор потушава бунта на славяните от Пелопонес и предприема враждебни действия спрямо България. Поради брожения във войската през 807 г., подготвяният поход на императора спрямо България не успява.

През 808 г., възползувайки се от тази обстановка, кан Крум начело на своите войски нахлул в долината на Струма и нападнал охранителните византийски войски. За тези събития Теофан ни съобщава: "*През същата година, когато се давала заплатата на войската в Струмската област, българите като нападнали, отнели я цялата 91100 лири злато и избили много войска заедно със стратега и началниците. Имало и от останалите гарнизони началници и всички загинали там*".

Българите са действали по предварително начертан план за откъсване на западните земи на Балканския полуостров от Византия, за разширяване на българските граници към Средец (София) по долината на Струма и в Беломорието в земите на тамошните славяни.

През 809 г. кан Крум предприема още по-дръзко нападение върху крепостта с ключово значение по пътя за Македония - Средец и я превзема.

Този опит на българския кан се счита за сериозен прецедент в българо-византийските отношения и Никифор прави опит да засели византийци в земите по Струма и Македония, за да попречи на

заселените там славяни да окажат помощ на българите да овладеят тези земи. Успехът е частичен, поради намерението на византийците да се заселват в тези земи.

Никифор I се готви да унищожи българската държава и през май 811 година предприема поход срещу нея. Той застанал начело на войските не само от тракийските и всички европейски земи, но и от земите в Мала Азия - 70 хиляди души с разнороден състав. Според Анонимния ватикански разказ от XI в., във войската му са наследникът Ставрикий и зет му Михаил Рангаве, всички патриции, началници и сановници.

Към тях се присъединили и бедняците, въоръжени с прашки и тояги, желаещи дял от плячката. Преценявайки голямата сила на византийците и че не ще да може да й се противопостави успешно, кан Крум изпратил край гранична крепост Маркели пратеници с предложение за мир.

Според Теофан, Никифор "*бил възпитан от собственото си зломислие и от уменията на съветниците му, които мислели като него*" не приел предложението на кан Крум. През юли той нахлул в българските земи през проходите на Стара планина към Плиска, към Северна България. Без голяма съпротива на българите за три дни византийците нахлули в Плиска.

В защита на Плиска 12000 души български войници били обсадени и избити. Такава участ сполетяла и допълнително изпратената хилядна войска, според преувеличените данни на византийските летописци.

Алчният Никифор наредил да се ограби всичко, което войските му намерят в Плиска. Замаян от успехите си, той не могъл да предвиди хода на събитията. Заповядал да се изгорят дворците на българските владетели.

Кан Крум наново поискал мир, но същевременно предприел и мерки да накаже завоевателите. Авангардни части на българската войска подготвили засада, с която преградили пътищата за изтегляне на византийците от България.

Самонадеяният Никифор, ласкаейки се, че е "*покорил цяла България*", не приел предложението за мир, опожарил оплячкосаната Плиска и начело на армията си, отдадена на пиянство и грабежи, на 23 юли призори, без да изпълни първоначалните си намерения за поход към Сердика, напуснал опожарената Плиска.

Императорът се осмелил да навлезе в планината, поемайки през Върбишкия проход, преграден от българите с дървена стена (дема) и дълбок ров. През нощта на 25 юли византийската войска пренощувала край Върбишкия проход и цяла нощ слушали шума

на прииждащите български войски. Императорът сам пророкува близкото си поражение с думите: "*Дори крилати да станем, никой от нас да не се надява, че ще избегнем гибелта*".

На 26 юли 811 г. призори българите нападат изненадващо предния византийски лагер, сред който е и императорската палатка. Поражението на ромеите било неизбежно.

"*Погубена била цялата византийска мощ*". "*Загинала цялата християнска красота*". Византийските историци сочат още: "*Всичкото оръжие било погубено заедно с царския багаж. Дано християните* (византийците) *не изпитат пак грозната история на този ден, тъй като надвишава всякакво ридание*".

Ромеите твърдят, че императорът им загинал "*по най-жесток начин*". От българските източници е известно, че е заловен жив и по заповед на кан Крум е бил обезглавен, а след това набили на кол главата му и тя стояла много дни на показ на идващите при него племена. Щастливият победител приел парада на войските си пред главата на императора. Той заповядал черепът на императора да се обкове със сребро и с него пиел "Здравица" с боилите и славянските вождове като признание, че най-голям дял за победата при Върбишкия проход имали именно те.

Този обичай в езическите вярвания на древните българи да се пие вино с черепа на победения бил наричан орендизъм - премахване на тайнствената, скрита сила в главата на човека. Колкото попрочута била личността, толкова по-голяма била орендата му. Обичаят продължавал да битува у нас до XIV век. Древните и средновековни българи считали за превисока чест да предложат на някого да пие вино от обкования със сребро череп на прочут неприятел. С подобна чест са удостоявани малцина и то най-избраните.

Малцина, сред които и синът на императора Ставрикий, който получил тежка рана в дясната част на гърба, успяват да се изплъзнат от битката. Неспособен да управлява, няколко месеца по-късно, на 11 септември 811 година Ставрикий бил заместен от зет си Михаил I Рангаве.

Победите на българите направили силно впечатление сред целия тогавашен цивилизован свят. Смъртта на византийския император е широко коментирана от латински и арабски източници.

През пролетта на 812 г., внимателно подготвен, кан Крум превзема Девелт и преселва жителите му в оттатък Дунавска България. С цел обезлюдяваме на византийска Тракия, кан Крум завладял крепостите Анхиало, Проват, Филипи, Малка Никея и Берое. Чак тогава, виждайки огромна опасност, въпреки наранената си

гордост, през 812 г. в двора на Карл Велики пристигнала византийска делегация с искане за помощ срещу българите и поздравления към Карл като император.

Кан Крум не бързал да се наслади на победата си над Византия и за пореден път настоявал за сключване на мир, като за целта изпратил славянския вожд Драгомир. Партията на Теодор Студит настоява за война срещу безбожните езичници, под чието влияние император Михаил I Рангаве решил да продължи войната. Като причина те изказват несъгласието си с клаузата в проектодоговора, предвиждаща връщане на политическите бежанци.

Този отказ от преговори принуждава кан Крум да продължи действията си в Югоизточна Тракия и в 812 г., през октомври, той превзема Месемврия (дн. Несебър). В плячката от града попада значително количество сребро, злато, храни и 36 медни сифона за изхвърляне на "*гръцки огън*".

Канът се заема с административното устройство на областта. За нови управители са назначени брат му и ичиргубоилът Чог. На поста си остават някои от византийските подуправители, подчинили се на българската администрация.

Въпреки загубата на Месемврия, византийците не се съгласили да сключат мир.

През пролетта на 813 г. император Михаил прехвърлил значителни военни части от Мала Азия в Югоизточна Тракия. Войските на българи и ромеи се съсредоточават в близост до крепостта Версиникия. Византийските войски се командват от бъдещия император Лъв Арменец и стратега на местната тема Македония. В сражението на 22 юли 813 г. между двете войски византийците претърпели тежко поражение, което е отразено със специален надпис в алеята на славата в Плиска. Това е повод императорът на Византия да абдикира и начело на трона е издигнат военачалникът Лъв Арменец с името Лъв V (813-820 г.).

Една седмица след това кан Крум е пред стените на Константинопол. Като условие за прекратяване на вражеските действия той желае "*да забие копието си в Златните врати на града, да получи определено количество копринени одежди и злато и отбрани девойки за наложници*".

Уговорена е среща между двамата владетели, но Лъв V решава да убие кан Крум чрез коварен заговор. Моменталната реакция на последния предотвратява този замисъл. Кан Крум е ранен. Предизвикан от коварството на Лъв, той опожарява цялата околност с къщи, вили, манастири, дворци и църкви. По-късно същата участ сполетява и крепостта Абидос край Адрианопол, където са

пленени 50 хиляди византийски войници. В Плиска, в алеята на славата, са оставени надписи, върху които са отбелязани превзетите градове и области - Сяр, Версиникия, Димотика, крепостите Родосто, Месемврия, Сердика и други. Разорявайки Югоизточна Тракия, българите решават да завладеят Константинопол.

Крум считал, че при добра обсадна техника, натоварена на 5000 коли, теглени от 10000 вола, с мобилизираните авари и с всички славяни ще успее да превземе Константинопол. Както сочат източниците, **в деня на Великия Четвъртък (14 април 814 г.) големият българин, великият кан Крум имал мечта да превземе столицата на Византия, но починал внезапно**. Той умира вследствие получен кръвоизлив. Някои исторически извори сочат, че е бил коварно заклан.

Напрегнатото управление на кан Крум се извършва с провеждане на политика на интегриране на мизи, шопи, траки, гети (славяни) и гури. Тази политика става възможна и поради нараснали авторитет на канската власт и проведените от нея мерки за централизация на властта.

Само за едно десетилетие кан Крум удвоява територията на Първата Дунавска империя - империя на Средния и Долния Дунав. Като изразител на интересите на господстващата класа, владетелят на феодална България разгърнал широко мащабна дейност. Богатата плячка от злато, сребро, боеприпаси и военни съоръжения водят до обогатяване на владетелската класа. **Същевременно тези войни довеждат обикновените селяни, които участват в тях, до загуба на собствеността върху земите си, до принуда да обработват земите на едрите земевладелци и до големи задължения към последните. Всичко това полага основите на развитие на феодално общество в България.**

През управлението на кан Крум българските войски притежавали най-добрите за времето си бойни средства, които произвеждали, ползувайки и богатият византийски производствен опит. По онова време се произвеждали бойни кули на по няколко етажа, с височина над 20 м. Строяли се още метални машини, които се ползвали за изхвърляне на големи камъни за разбиване на крепостни стени, дървени навеси за прикриване на копаещите бойци, високи, сглобяеми стълби с куки за закачване по стените, дървени и железни лостове и други. Войниците били снабдени с огнеметни, стрелометни и други видове бойна техника. Тази техника, като предпоставка на бойните успехи на армията, била на висота.

Българският владетел имал амбицията да постави българската държава и обществото в правните рамки на определени регламентирани отношения в страната, а така също и спрямо представата на европейските държави за Българската империя.

Кан Крум е създател на първите български писмени закони. От познатия лексикон на Свидас се вижда, че след разговора с оцелелите авари той научава причините за краха на каганата. След като ги изслушал, канът свикал всички българи и им заповядал да спазват законите:

- Ако някой обвини (наклевети) другиго, да не бъде слушан, без да бъде вързан и разпитван. А ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит.

- Не се разрешава да се даде храна на онзи, който краде. Ако някой би се осмелил да направи това, имотите му да бъдат отнети.

- ... да се строшат краката на крадците и всички лозя да се изкоренят.

- На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде (достатъчно) задоволен, за да не изпадне пак в нужда или пък, който не постъпва така, да му бъдат отнети имотите.

Самите закони, които сочи Свидас, имат легендарен характер, като някои от тях се създават от тогавашната действителност, като тази например за изкореняване на лозята. Но не се знае дали наказанията са били точно такива.

От тези сведения могат да се направят изводи за напредналата имуществена диференциация в българското общество. Материално преуспелите били под закрила на закона от бедните, които да не могат да сложат ръка върху богатствата им. **Затова кан Крум издава закони, насочени срещу посегателствата върху чуждо имущество, срещу крадците. Най-важната цел, която преследват законите на кан Крум, е запазването на частната собственост**.

Наред с всичко това, не бива да се подценява, че бедните селяни, наречени просяци, създавали проблеми на кан Крум и помощниците му. Наложени били строги мерки срещу тях. В законите е посочено, че те трябва да получат достатъчно, за да преживяват и да не предявяват нови искания. Законите на Крум целят да се осигурят и регулират процесите на поставяне на обеднелите и лишени от собственост на земя и от средства за производство селяни под покровителството на властта на едрите земевладелци.

Всичко това предизвикало създаването на закони за спазване на нравствените норми на обществото срещу лъжци, крадци, доносници, с които да се укрепи престижът на властта.

Сведенията на Свидас показват, че стремежът на кан Крум е бил да укрепи интересите на изграждащата се феодална класа в България и държавната власт, на която той е начело. С тези закони държавата е ставала гарант на интересите на гражданите на страната. **В своята хилядолетна история българският народ е народ на собственици без роби, свободен в своята държавна собственост.** Безимотните са влизали в наемни отношения и в селото, и в града и според тази наемна зависимост и инициативност са се формирали определените социални прослойки, но без феодална зависимост.

Пленниците по време на война до тяхното освобождаване са изпълнявали определена трудова повинност, без да са превръщани в роби. Към това са водели и първите български закони - Крумовите. Тези закони са оказвали трайно въздействие в тогавашна България. До тогава в сила били обичайните права на отделните етнически групи и наказания за правонарушения се налагали по старите обичаи. **С новите закони се показва, че върховната власт е над всички и изработените от нея закони в еднаква степен важат за всички българи. Заличени били различията между завареното население и новодошлите, между българи и славяни, като всички поданици на държавата трябвало да изпълняват новите закони и обичаи. Така тези закони допринасяли за преодоляване на различията между етническите групи, за постигането на успехи по пътя на изграждането на единната българска общност**.

Кан Крум успял да възкреси и укрепи древните традиции на българското племе, известни със своя култ към Тангра и владетелите си. **Само централизацията на властта в ръцете на владетеля е могла да поддържа силата на българите в епохата на бърз възход и бързо превръщане на българската империя в световна сила**.

Кан Крум разгромява не само противниците на централизираната си власт, но и византийската агентура в България. Той не само гони противниците си, но и привлича приятели не само срещу боилите родоначалници и славянските вождове, но дори и сред византийските пленници.

Необикновената популярност на кан Крум се дължи не само на високите му индивидуални качества, но и на приноса му за историческото развитие. Всичко при него е скоростно, мащабно и стойностно. Поради необикновеното му мъжество още навремето е наречен от народа “*страшний*” и “*велик*” за високата му принципност и безкомпромисност. Чувството му за справедливост респектира чужди и свои.

Колкото повече се анализират, толкова повече изпъкват историческите заслуги на кан Крум, еднакво значителни както във вътрешната, така и във външната политика на България в оная далечна епоха.

Огромната територия на държавата, особено отвъд Дунав и заселването в нея на повече от 100 хиляди души от Тракия в Мала Скития и Дакия, се използва успешно за да се унищожи стратегическият резерв на противника. **Кан Крум не би осъществил начинанията си и реформаторските си идеи, ако освен голям държавник, той не бил и голям военачалник**. Качествата му като такъв личат при действията на конница и пехота и при преминаването от нападение към отбрана и обратно, без да се разрушава бойният ред, еднакво хладнокръвие при действия на родна земя и далеч зад нейните предели, различните маневри при военни действия в непозната обстановка.

Вътрешната и външна политика се характеризират с последователни действия на владетеля и държавната власт. Територията на България значително се разширява, границите й на юг и запад са укрепени. Осигурени са важни пътища на запад както по суша, така и по р. Дунав, засилен е стремежът на югозападните славяни за обединяване с тези от българската група в Мизия и Малка Скития. **България е укрепнала като първостепенна, военнополитическа сила в Югоизточна Европа, издигнат е авторитетът на българският кан, който не само формално, но и практически е изравнен с този на византийския император**.

Политическото развитие потвърждава държавническата предвидливост на кан Крум. **Гениален държавник, пълководец и законодател, той пръв измежду българските владетели насочил усилията на нацията към земите на Средния Дунав и Централна Европа. С този си исторически опит той подсказва на наследниците си възможността да се отдалечим от илюзорното и безперспективно привличане на Константинопол и да насочим усилията си към овладяване и култивиране на Средноевропейското пространство.**

Само за едно десетилетие кан Крум създал епоха в историческото развитие на страната и обществото, в разширяването на българската империя и в изграждането на военната мощ, която да респектира потенциалните врагове.

Вместо да стане сателит на една от двете световни империи - Франкската или Византийската, той изгражда собствен път на развитие на страната ни. В следствие на разразилата се дълбока криза, в резултат на ударите на кан Крум, през 815 година Византия е

принудена да сключи мир с неговия наследник. По-късно, през 892 година, се разпада Франкската империя, а България продължава историческото си съществуване и развитие.

Историческото значение на кан Крум е обусловено от политическите последици от дейността му. В народната памет той е утвърден като историческа личност с непреходно значение. Не случайно с неговото име са свързани низ от легенди, животът и дейността му намират отражение в многобройни исторически хронологии, в немалко художествени произведения на български и чуждестранни автори, както и в произведенията на изобразителното изкуство от средновековието, но и от по-ново време.

На неговата дейност България дължи повече от век и половина доминираща роля в Югоизточна и Централна Европа, с която се съобразявали всички страни.

Според признанията на византийските историци тъкмо на "*прочутия Крум*" българската държава дължи високите цели на своята политическа и народностна доктрина.

Професор Геза Фехер успял да разчете надписите на стената на Мадарския конник, като този около и под паметника определя като надгробен, посветен на кан Крум. Горната част на надписа и самият релеф са направени непосредствено след смъртта на владетеля, през късната пролет или лятото на 814 г. Те са направени по заповед на **наследника, брат на Крум, който бил новият кан Кишин**.

Той говори за себе си като "*от Бога поставен*". Според проф. Фехер **той е починал още през есента на същата 814 г.**

На престола е издигнат синът на Крум Омуртаг (814-831 г.). В последната част на надписа се говори, че Кишин по стар български обичай оплакал брат си и уредил погребалната церемония, като дал големи "*ешмедечета*" - ядене и пиене за помен. Под този надпис има и друг, поставен по заповед на кан Омуртаг, в който се говори, че според старобългарските древни обичаи големият помен за Крум е направено от него - сина му Омуртаг, през есента на 814 г., откъдето следва и изводът на Геза Фехер, че Кишин е починал през есента на 814 г.

Кан Омуртаг приема от своя баща могъща държава - империя върху територията на Югоизточна и Централна Европа, достигаща до река Днепър на изток с площ 400 хил. кв.км. В страната навлизат племена от различен етнически произход. Основен народ са българите.

Най-красноречиво доказателство за това са думите на Омуртаг, изсечени върху каменна плоча пред изхода на р. Тича от Вър-

бишкия проход по повод построения там укрепен аул (дворец): "*Великият кхан (кхан-сюбиги) Омуртаг е княз на Бога в земята, гдето се родил. Като остава да живее в лагера Плиска, той построил аул на Тича, заедно с двореца; и постави в същия дворец четири стълба и върху стълбовете постави два лъва. Нека Бог удостои от Бога поставения владетел, да тъпче с крака императора, докато тече Тича и докато ... владее над многобройните българи и подчинява враговете, радостен и весел да живее сто години. Времето пък, когато се гради, беше по български сигор елем, по гръцки петнадесети индиктион*".

Този надпис ни сочи българско послание за дълголетие "*да живее сто години*" и че Омуртаг пръв между българските владетели използва лъва като символ на българската сила. Основанията за това са красноречиви. Налице е многобройността на българския народ, дошъл с Аспарух, заедно с автохтонното българско население от мизи, шопи, траки и траки, а не "*незначителна хунобългарска орда на Аспарух*", както се пише в историята ни до сега!

Това съобщение за многобройността на българите идва от владетел, нямащ никакви илюзии за "*ролята*" и качеството на незначителните по брой славянски племена на Балканите.

Ползвайки се от историческия факт - наличност на голяма териториална държава, с преобладаващо мнозинство на българското население, която законодателно укрепнала, кан Омуртаг насочва нейното развитие към нови приоритети на българската външна политика, а и цялата доктрина на страната.

Постигнатата от кан Крум чрез силата на оръжието стабилност в отношенията ни с Византия, била сериозна предпоставка на Омуртаг успешно да намери формулата за споразумение с византийския император Лъв V (814-820 г.).

През лятото на 814-815 г. българските войски продължават опустошенията в околностите на Константинопол. Есента на същата година войските на Лъв V печелят битката в околностите на крепостта Бурдизо (днешната Баба Ески). Византийците превзели и Месемврия, откъдето възнамерявали да предприемат нападение към вътрешността на страната. След като проявили големи жестокости към местното население, византийците овладяват и Адрианопол с неговите околности.

Не тези загуби на българите, а непоколебимото отношение на кан Омуртаг към мирни взаимоотношения с Византия, довеждат през лятото на 816 г. до преговори в Константинопол за сключване на нов 30-годишен мир. Византия приема предложението и сто години след договора между кан Тервел и Теодосий III кан Омуртаг и

Лъв V сключват "*дълбок мир*" за 30 години. Церемонията по подписване на договора в Константинопол била много тържествена и според изворите, за да се осъществи клетвата за ненарушимост на договора, византийският император извършва ритуални действия като езически първожрец, а пратениците на кана - в Евангелието. Това била проява на зачитане вярата на противника и гаранция за изпълнението на договора.

Езическата клетва на българите е с дълбока символика. Изливането на вода е предупреждение, че при нарушаване на договора кръв ще протече като пролятата вода. Обръщането на конското седло предупреждава императора, че ако наруши мира, няма да може повече да язди кон или ще падне от него смъртно ранен при сражение. Тройно завързаните ремъци символизирали здравината на споразумението, а скубането на тревата напомня, че такава няма да остане в страната нарушител на договора. За заякчаване на споразумението били принесени в жертва кучета.

С постигнатите от новия договор резултати кан Омуртаг освобождава военни и финансови ресурси, които да използва при провеждането на новата, българска, стратегическа доктрина за разширяване, укрепване и стабилизиране на границите на отвъддунавска България. Оценявайки по достойнство големите природни богатства на северните територии, Омуртаг насочва дейността си за бързо стопанско развитие и интегриране на българските ираноезични и тюркски племена в държавата. Виждайки ненадеждността на договора поради коварството на византийците, териториалното разширение на юг и голямата разруха от битките с ромеите, българите узаконяват границата си до новата естествена крепост - Родопския масив. Така по-голямата част от Тракийската низина между Хемус и Родопите се ползва за стратегическа защита. Смяната на насоката на българската държавна доктрина е едно от най-великите постижения на българската държава и владетели.

Съдейки от известния Сюлейманкьойски надпис, подписаният от Византия договор съдържал 11 клаузи, определящи границите между двете страни. Граница става окопът Еркесия (131 км). Следи от него са запазени и до днес. От надписа четем: "*Тя трябва да бъде от Девелт до Потаму кастел и между двата Авролева, и до многото мостове между Валзина и Агатоники, и до Левке, и до Костанция, и до Макриливада, и до Хеброс, и до планината Хемус.*"

Дотогава на това място трябвало да бъде онази част от българо-византийската граница, която непрекъснато била нарушавана в последните години от управлението на кан Крум - от черноморския бряг до източните склонове на Родопите.

И така, според договора, границата започвала при Девелт до Бургаския залив, продължавала общо в югозападна посока по окопа Еркесия и минавайки северно от с. Княжево през Тунджа, се движи между Агатоники и Валзина, достига и пресича Марица северно от Харманли към крепостта Костанция на северния й бряг и оттам към днешното с. Узунджово стигала до някой от върховете на Източните Родопи. Договорът разрешава компромисно и въпроса с пленниците, като българите предали многобройното византийско население, обитаващо в българските предели по време на войните на кан Крум, на византийската войска, която предала на българите славяните, не желаещи да живеят в земите, отстъпени от България на Византия. Договорът е подписан от пратеници на Омуртаг в Константинопол и съдържа решаването и на други въпроси между двете страни.

Самият договор е открит врязан върху мраморна плоча до с. Сечище, Шуменско. От него е запазена само една малка част (висока около 145 см), но въпреки това представлява ценна находка за историческата наука. От надписа личи, че две клаузи уреждат проблема на гетите (славяните). Текстът е силно повреден, но личи, че урежда въпросите по размяната на пленниците, като за "*бедните византийци*" условието били "*душа за душа*" (човек за човек). От надписа не личи как е ставала размяната на военнопленниците - воини и офицери.

Мирният договор между българи и ромеи е важно събитие за своето време. Той е ярък паметник на държавно-правни отношение. От него научаваме много неща за древната българска религия, която в годините на управление на кан Омуртаг достига своя връх на развитие. По своята същност тангризмът е монотеистична вяра. Заклеването в Тангра сочи силната привързаност на българите към традиционната родова вяра. Проявеното от византийците уважение към тази вяра на българите изразявало почит към извоювания авторитет на българската държава и приемането на равнопоставеността й с Византия на дипломатическо равнище.

Подписването на договора се оказало сериозна мярка. Пред българския кан стояла задачата да възстанови разрушенията от 811 г., да консолидира страната и да уреди отношенията й с останалите съседи, и я превърне в уголемена държава - империя.

Договорът с Византия дава възможност на кан Омуртаг да насочи вниманието си на запад - северозапад - север. Един от първите му походи бил на северозапад, срещу племето на браничевците, недоволни от твърдата политика на българския владетел.

Браничевци поискали подкрепление от франкския крал Людовик Благочестиви.

От България към Среден Дунав българите тръгнали с речна бойна флотилия. След военен сблъсък с франките по суша и вода, без решителен изход за някоя от страните, кан Омуртаг сключил мирен договор, с който били уточнени границите между двете страни. Съгласно договора границата между тях преминавала по източния бряг на Дунав и разделяла голямата Панонска равнина (Унгарската пуста) на две. Белград и важната област Срем, която била със стратегическо значение за България, останали в наше владение.

Подписаният с Византия договор бил спазван строго и от двете страни. При промяна на василевса през 820 г. новият император (василевс) Михаил II Балба (820-829 г.) и кан Омуртаг подписват договора и се договарят да си оказват взаимна помощ.

В един от каменните надписи от 820 г. се чете: "*Ако василевсът тръгне на поход (срещу българите), изоставяйки клетвата, Бог ще го накаже!*"

Потвърждение, че двете страни спазват договореното, е оказаната на императора помощ от кан Омуртаг по време на войната с Тома Славянина, който през 821-823 г. оспорва властта му, привличайки все повече привърженици на своя страна. В 821 г. той се прехвърлил от Мала Азия и обсадил Константинопол. Според византийски хронисти намесата на кан Омуртаг в тези междуособици била изцяло негова инициатива. Вярно е обаче, че по молба на императора българският владетел се появява ненадейно в околностите на византийската столица и разгромява метежниците. Малко по-късно както Тома Славянина, така и останалите от войниците му, са заловени и осъдени на смърт.

Интересно е, че разказвайки тези събития, Теофан Изповедник нееднократно титулува владетеля на българите с титлата василевс - признание за кан Омуртаг. Това ни показва високата оценка за навременната българска намеса.

С подновяването на мира с Византия, с император Михаил II Балба (824-843 г.), българският владетел се стреми да разреши и проблема със създадената обстановка на североизток. Целта била да се запазят пределите на държавата откъм Днепър.

В източниците няма потвърждение дали унгарците или хазарите са предизвикали опасността, но е ясно, че благодарение на адекватната и своевременна намеса на българския владетел, държавната граница по Днепър е окончателно утвърдена. За това говори един надпис, който сочи, че в битката на североизток взел участие като военачалник удавилият се в Днепър "*копан Окорсис,*

хранен човек" на Омуртаг. Тази война е водена в 824 г., когато започнал конфликт с франките, с които българите са заети до 829 г.

Далеч по-сериозни проблеми предизвикали действията на славяните на северозапад за запазване на широката им автономия, срещу реорганизацията на държавното управление. Решителните действие на кан Омуртаг не дали възможност на франките да се месят във вътрешните дела на България. Конфликтът между франките и кан Омуртаг не прераснал във война, а след кратък сблъсък българският владетел успял да остави под своя власт разбунтувалите се племена, което е безспорен успех на външната му политика. За да уреди окончателно размириците, кан Омуртаг предприема драстични мерки с огън, меч и вода през 830 г. Възпоменателен надпис на Омуртаг съобщава за тези действия на българите. В него се отбелязва, че зертарканът се удавил в р. Тиса. И този офицер е от "*хранените*" (близки) на Омуртаг хора.

Под контрола на българите остават земите с крепостите Браничево, Белград, Срем и Буда, които без двете най-северозападни крепости, остават в състава на българската държава до 1018 г.

Мирните години с Византия позволили на Омуртаг да се заеме с разрешаването на вътрешнополитически проблеми за централизацията на държавния апарат и разгръщане на голяма строителна дейност. Не случайно Омуртаг се смята за основател на строителната култура на България.

Кан Омуртаг полага грижи за засилване прерогативите на върховната власт. По негова инициатива започва делението на страната на комитати (военноадминистративни области, начело с комити). Около владетеля има кръг от отбрани аристократи ("*хранени хора*"), отличаващи се по чест, достойнство и правомощия от останалите аристократи. Израз на привилегиите на тези аристократи е правото им да се хранят на една трапеза с владетеля.

Периодът на управлението на Омуртаг се характеризира със значително стопанско оживление на страната и засилване на стопанските й връзки с франкската държава и Византия. По това време България е монополист в снабдяването на европейските страни с каменна сол от рудниците в Трансилвания. По Дунав, Тиса, Тимок и други големи реки се спускали флотилии и салове, натоварени с дървени трупи и други строителни материали. Във Влашката, Дунавската и Тракийската равнини произвеждали жито, ечемик, просо, ориз, голямо количество грозде, плодове и зеленчуци. Процъфтява и тъкачеството на прочутите български черги и носии. Населението ползвало многото минерални извори, когато се наложело, за лечение на различни болести.

Под надзора на правителството и с участието на много работници се строяли търговски и с външно стратегическо значение пътища. България разполагала и с военен речен флот, с който превозвала при необходимост войски до невралгични пунктове на територията на страната и извън нея.

С името на кан Омуртаг се свързва и административната реформа в България. Изоставен е федералният принцип на участие на племенните общности и на по-големите населени места в управлението на страната и в развитието на стопанската дейност. Новите условия изискват по-ефективна форма на управление, свързано с назначаването на централна администрация, върху която контрол и надзор се упражнявал от владетеля и неговите представители. Чрез тази реформа в реален фактор за приходите на държавата бил превърнат начинът на събиране на данъците, таксите и митата. За служителите си в цивилната и във военната администрация и охраната на кан Омуртаг в надписите се употребява определението "*мой хранен човек*".

Омуртаг - могъщият български владетел, бил изцяло завладян от идеала за възкресяване на старите, хилядолетни, български традиции, които определяли живота на българина като воин, готов за лишения и жертвоготовност в името на бог Тангра и владетеля. Българинът трябва да бъде винаги готов със своя боен кон и грижливо поддържано оръжие, да защити родината си. Той трябвало да бъде и отличен стопанин, почитащ рода и семейството си и умножаващ челядта си. Кан Омуртаг усилено работел за издигане самочувствието на българите като богоизбран народ, вярващ в Тангра - върховния си бог, като извор на светлина на началото и края на всичко земно и обяснимо, както и на онова неземно и необяснимо.

В основата на административната реформа бил заложен принципът за разделянето на държавата на вътрешна и външна области. Вътрешната област обхващала неголямата, но добре укрепена територия южно от Дунав - Североизточна България и Добруджа. Във възпоменателните знаци се говори за първенци, намиращи се и починали "*вътре*". Това понятие се използва за вътрешната, централна област на държавата и е отглас от древната, източна, военноадминистративна практика.

Външната, значителна част от територията на страната е разделена на административни единици - комитати, управлявани от назначени от самия кан лица - таркани. Това подчертава съществуващата силна централизация на държавната власт, начело с кана. Старобългарската администрация във външната област е определяна най-често с израза "*външни боили*".

В решаването на важни държавни въпроси участвали и вътрешните, и външните боили. Към кана бил изграден съвет на боилите от 100 души. Боилите били разпределени в строго регламентирана последователност на велики, средни и малки. Всички те влизали в понятието "*хранени хора на кана*", заемали върха на служебната пирамида и носели различни по ранг титли - кавхан и ичиргубоила (преки помощници на кана), както и багаини, таркани, колобри, копани (по-късно жупани) и други.

Външната област била разделена според различните източници на 9 или 10 комитата - по три в Панония и Македония, два в земите между Черно море и Карпатите и още един, обхващащ земи на днешна Румъния.

Отбранителната система на ранносредновековната държава била подчинена на концентрично изграждане на укрепленията - гранични полоси, добре защитен държавен център и многобройни крепости и защитени селища.

Наред с естествените прегради Черно море, Дунав, Старопланинската и Карпатска планински вериги по границите били издигани по-малки и по-големи земни валове. Това е също по образец на съоръженията изграждани от българите, дошли през 681 г. от изток. Земният вал представлявал висок насип от пръст и по-рядко от камъни или дървени конструкции, с изкопан пред него дълбок ров, пълен с вода. Така изградената дълга, укрепена линия затруднявала врага. Най-значимият вал на юг бил Еркесия между Черно море и Марица с дължина 180 км. Отвъддунавските владения на север също били оградени с внушителни валове с дължина от по неколкостотин километра - южния Бесарабски, Голицки, двата Добруджански вала, т.нар. Новакова бразда в Румъния и други. По-малките валове - с дължина 5-6 км, били изградени с противодесантно предназначение по черноморския бряг. Те били насипвани при устията на реките, в заливите и по ниските плажове. Дълбоко ешелонирана преграда срещу противника, настъпващ от запад, образуват Островският, Хайрединският и Ломският валове в Северозападна България. Голяма част от земните валове в Панония са свързани с дейността на българите, след присъединяването ѝ от кан Омуртаг към България.

Един от най-изтъкнатите български владетели кан Омуртаг поддържа дълготраен мир с Византия, предприема грандиозни строежи и укрепва мощта на България. Времето е оставило най-ярък спомен за строителния гений на Омуртаг. Той разпорежда да се изграждат, възстановяват и доизграждат градове, крепости, паметници на неговите верни служители, колони с надписи, землени валове.

Предпоставките за голямата строителна дейност по това време се крият не само в личните желания и наклонности на кан Омуртаг и самочувствието му на голям владетел, но главно в материалното благосъстояние на държавата в, в сравнително спокойния мирен период и цялостното развитие на политическия и културния живот на страната.

Особено внимание заслужават строителната дейност и надписите от онова време, защото са част от материалната култура на ранносредновековна България.

Някои от строежите са свързани с изразходване на огромни средства. Преди всичко тези средства са вложени за разрушената и невъзстановено по времето на кан Крум в Плиска - столицата на страната. Плиска се намирала в центъра на Абобския окоп на територия от около 25 км^2. По своето устройство тя била нещо необикновено за градоустройствените принципи на тогавашна Европа и Византия. Дълъг земен вал ограждал столицата, разположена върху територия с неправилна четириъгълна форма. В центъра на пространството се намирало друго укрепление, в геометричния център на което са различните постройки, свързани с канската власт. Там се издигали дворецът на владетеля, къщите на боилите и храмът на бог Тангра. Крепостните съоръжения били иззидани от големи каменни блокове, свързани с хоросан. Високите десетметрови стени били защитени от петоъгълни бойни кули. От двете страни на масивната, двукрила, обкована с желязо порта също се издигали по две четириъгълни кули. В ъглите на крепостта имало цилиндрична кула. Крепостта разполагала със собствени водоизточници и с възможности за продължителна защита в случай на обсада. Външната защита била голямо модерно съоръжение - Абобския окоп, висок насип, защитен отпред с ров, който позволявал разгръщането и отбраняването на столицата от голям брой войски. Столицата се е състояла от външен град, вътрешна крепост и укрепен кански дворец.

Този концентричен начин на запазване, известен в редица средноазиатски крепости, е бил добре познат на българите, които го спазват дори и при изграждането на столицата Велики Преслав.

Огромната площ на външния град е била заета от отдалечени едно от друго малки селища (квартали), намиращи се сред обширни пасища и ниви. Жителите на тези селища край столицата се занимавали със селскостопанска дейност.

Между окопа и крепостните стени в къщи от дървен материал и неизпечени тухли живеело градското население, което продавало и купувало на местния пазар произведените в селищата про-

дукти и изделия от земята и занаятчийските дейности.

Каменно-землените конструкции със използване на неголеми полуобработени камъни са изграждани със използване на строителна техника много близка до тази, ползвана във Велика Кубратова България. Изграждането на новата монументална каменна стена на вътрешния град от големи каменни блокове е станало по времето на кан Омуртаг.

Проф. Геза Фехер очертава дълбокото различие между българското и византийско архитектурно и строително изкуство, състоящо се в българския модел на строителство с използване на масивни, по някога тежки няколко тона, каменни блокове. Последните били подреждани по начин на застъпване на всеки един от тях от следващ ред върху подготвената основа от двата долни каменни блока.

Омуртаг строи по този начин за да изрази значимостта и мощта на държавата си. С цел по-силно въздействие, са поставени статуи на лъвове пред официалната източна градска порта на столицата, такива, каквито са и поставените над портата над крепостта Дервент в Кавказ. Площта на вътрешния град е заета от аристократичната върхушка в представителни сгради (дворцова палата) и светилища (капища). Така очертаният план на столицата има напълно самостоятелен, български характер. В него са отразени възгледите на древното българско общество и социалните предпоставки за изграждането на българската държава, корените на които се крият в многовековния път на българите от изток на запад, по който те осъществявали дейни контакти с различни племена и народи.

Кан Омуртаг е имал ясна представа за бащиния си дворец в Плиска, където е отраснал. Неговата строителна концепция обаче се различавала от тази на кан Крум. Дворецът му се състоял от три обособени части: представителна сграда - голям дворец или дворцова палата, култова сграда (капище) и жилищна част от различни по предназначение жилищни сгради, оградени от тухлен зид.

Той запазил мястото на резиденцията, като дворцовата палата е построена отчасти върху останките на Крумовия дворец. По-малка по размери, но и внушителна (52/ 26.5 м), тя била изградена от големи варовикови блокове. Приземният й етаж се състоял от четири надлъжни помещения и едно по-малко такова на юг, със стълби за по-горен етаж. Върху тези помещения бил разположен голям салон, разделен по дължината си с колонада. Този салон бил тронната зала на владетеля за посрещане на гости и за заседания на държавните съвети. В дълбоката ниша, в северния край

на тронната зала, бил поставен канският трон, като израз на мощта и величието на България и Омуртаг. В западния край на дворцовата зала се намирал големият храм (преустроеният храм на кан Крум). Значителният му размер показва, че той е имал обществен характер.

В жилищната част на двореца се помещавало канското жилище, пред главната фасада на което се намирало едно капище вероятно за кана, членовете на семейството му и най-приближените му хора.

Различни други помещения - стопански, жилищни за прислугата, помещения за охраната, баня, водохранилище и други, оформяли оригиналния ансамбъл на своеобразен, ранносредновековен замък. Канският дворец обезпечавал неприкосновеността на владетеля и давал възможност на последния да съчетава успешно дейностите си на върховен държавен, военен и религиозен ръководител на държавата.

Архитектурната схема на двореца и столицата, замислени и реализирани по времето на кан Омуртаг в годините на най-висок подем и мощ на неговата канска власт, изразява най-адекватно и точно високото самочувствие и нарасналия авторитет на владетеля. Тази схема не би била пълна, ако не се имат предвид каменните паметници с различни надписи върху тях, с произход от столицата и близките й околности.

За пръв път такива надписи на старобългарски са намерени върху скалния релеф при с. Мадара, Шуменско. Наред с широкоизвестния надпис, намерен при днешното село Хан Крум, особен интерес представлява и този в църквата “Св. 40 мъченици” във Велико Търново, в който се говори за построен дворец - крепост от Омуртаг край река Дунав. Този надпис е известен с името Търновски. Както той, така и редица други надписи, като тези на Мадарския конник, Сюлейманкьойския и други, са с важно значение като исторически извори за българската история. Запазени са и колони с надписи за увековечаване паметта и дейността на видни български военачалници и висши служители с особени заслуги към кана и държавната власт.

Включени в градоустройството, тези надписи допълват представата за характера и облика на първата българска столица по време на властването на кан Омуртаг. Грандиозната строителна дейност на кан Омуртаг е своеобразен паметник на неговото достолепие и величие.

Характерна черта на вътрешната политика на този велик български владетел е враждебното му отношение към християнството

и неговите проводници. Той следва линията, възприета от баща си, на определяне на християнството като противопоставящо се на господстващите езически вярвания в култ и учение, чрез които прониквало опасното за България политическо влияние на Византия. Ето защо още от началото на неговото управление се започнали жестоки гонения на християните, като начело на тези гонения стоял воеводата боил Дицент. Първи пострадали пленниците от времето на кан Крум. Най-пълни подробности за тези действия срещу християните се черпят от един сборник със сведения на константинополската църква от X век, според който воеводата Цог наредил да бъдат заловени всички християни "*воеводи, свещеници, дякони и прост народ*" и да бъдат принудени да се откажат от християнството. Мнозина от неподчинилите се, след изтезания, били избити. Според друг източник Омуртаг дал заповед да се яде месо през Великденските пости, като неподчинилите се заповядал да бъдат избити.

Теофилакт Охридски описва в своето "*Житие на 15-те тивериополски мъченици*" съдбата на пленения при Адрианопол (дн. Одрин) още от кан Крум виден византиец Кинам и предава спора му с Омуртаг:

"*Ако ми изтъкнеш* - казал Кинам - *слънцето и луната и ме принуждаваш да се чудя на великолепието им, слушай - и аз се чудя, но ги имам затворени и слуги, и подвластни, не само на Бога, но и на нас човеците*".

Кан Омуртаг му отговаря: "*Не унищожавай нашите богове. Че тяхната сила е голяма, за доказателство служи това, че ние, като им се кланяме, покорихме цялата Ромейска държава. Защото, ако твоят Христос беше истински бог, както казваш, без друго би се съюзил с вас, за да ви запази незаробени, защото му служите и му се кланяте*".

Този диалог е не само религиозен диспут, но и противопоставяне на политическите доктрини с религиозните догми. Предлага се добре изразената представа за една от важните страни на старобългарската религия за преклонението пред небесните светила. От дискусията става ясно, че основното противоречие между България и Византия е тяхното противоборство, като религиозните проблеми са само мотивация за репресивните мерки от страна на българите. По този повод и Кинам бил изпратен в "*Железния затвор*", където прекарал до края на живота на кана.

Гоненията не били само по религиозни подбуди. Не е случаен фактът, че изброяването на избитите християни в "*Станиславовия пролог*" и "*Синаисар*" започва с имената на византийските военачалници, между които Йоан и Леон, и продължава с имената на канове, дякони, за да завърши с миряни. Вярно е, че разказите на византийските хронисти са преувеличени, а за гоненията в българските източници почти липсват сведения. Може да приемем, че тези гонения са характерни за началния период от властването на кан Омуртаг, защото след договора с Лъв V пленените византийци - християни са върнати на империята, поради преодоляване на опасенията от засилване на византийското влияние сред българското население. Главна заслуга за това е далновидната политика на кан Омуртаг. Това обаче не означава, че възгледът му по отношение на християнството се е променил, защото не може да се отрече, че въпреки мерките, известно влияние и по негово време то има спрямо българския народ.

Ако държавната политика към християнството е пропаганден проблем, то въпросът за отношението му към славяните е жизненоважен за запазване на вътрешната стабилност на България. В определени моменти това отношение се пораждало и поради това, че те са главните носители на християнството у нас, особено на юг от Балкана. Но това са отделни случаи, а като цяло неговата политика към славяните е продължение на политиката на баща му и други видни български владетели. Кан Омуртаг бил поставен "*под силното влияние на антиславянската политика на българските боили*".

Правилното тълкуване на договора с Византия не може да не ни подскаже, че той желае разселените извън пределите на страната славяни да се завърнат обратно. Съдържанието на каменния надпис издълбан върху колона, намерена при село Чаталар (сега Хан Крум), Шуменско, ни съобщава, че канът премества войската си срещу "*гърци и славяни*". Този текст сочи района на дислокацията на войските на Омуртаг по време на похода му срещу Тома Славянина.

Българите решават с оръжие, "*с огън и меч*" въпросите за откъснатите славяни от Панония в противоборство с франките и стремежа им да ги подчинят. Въпроса, който Омуртаг решава с оръжие срещу франкския император е този за българския характер на тези области, но същевременно се явява и като наказателна акция срещу отцепилите се славяни.

Според българските източници и учени, по онова време славяните заемат важни длъжности, някои от които като "*жупан*" самостоятелно или в съчетание с други старобългарски титли "*жупан - таркан*" или "*велик жупан*" са от славянски произход. Някои от "*хранените хора*" на кан Омуртаг, като починалия след болест ба-

гатур Слав (Салвун), са също със славянски произход. Самият Омуртаг е женен за славянка, а неговите деца според някои автори са със славянски имена - Енравота, Звиница и Маламир.

Едно е напълно сигурно - кан Омуртаг не изоставя външната политика на предшестващите го владетели на приобщаване на славяните към българската държава. Тази задача, както и редица други, включително и отстояването на суверенитета на българската държава, Омуртаг решава доста внимателно, но в определени случаи и със силата на оръжието.

Със съзнание за недълговечност на земния човешки живот в надписа от църквата "Св. св. Четиридесет мъченици" в Търново българският владетел насочва вниманието на бъдните поколения да си спомнят за неговите дела. Като непреходен завет Омуртаг оставя своето философско послание:

"*Човек и добре да живее, умира.*
И друг се ражда. Нека роденият
по-късно, като гледа този надпис,
да си спомня за оногова, който
го е направил. А името на архонта
е Омуртаг кан сюбиги".

Няма друг владетел в българската история с толкова мащабна строителна дейност и с толкова разнообразна и изключително плодотворна държавническа дейност. Според диалектиката на природата, близо до вечността и до съзнанието за величието на българския дух за творческия гений на владетеля и народа ни наистина остава само градивното и съзидателното. И това е заложено в гена на българите. Разгръщайки всичко това, с чувство за изпълнен дълг кан Омуртаг оставя с надписите името си. А в пожеланието към бог Тангра да живеят още сто години, освен обикновената човешка надежда той посочва и дълбоко същностното си усещане за собственото си историческо безсмъртие. Когато говорим за Омуртаг, не бива да пропускаме, че в своите надписи той говори за многобройния български народ така, както по-късно ни съобщават византийските и арабски източници. Той усилено работел за единението на българските и племенните групи от Уралските планини на изток, до Алпите и Апенините на запад, от Туранската равнина и Кавказкия масив до северните брегове на Каспийско и Черно море. В по-ограничените граници на първата през Новата ера Дунавска българска империя **кан Омуртаг е категоричен - водещата ера на българския етнос е неоспорима. Единственото взаимно партньорство на българите е между самите себе си - автохтонните мизи, шопи, траки и завърналите се в своята първородина племенна и групи от български включително гетски (славянски) племена**. Умишлено не споменаван от византийските хронисти, реален народ партньор на аспаруховите българи е автохтонният - мизи, траки и шопи. **Неспоменаването главно на траките, както и на шопите, е правено с цел доказване и обяснение на присъствието им в ромейската, а по -късно и в гръцката народностна общност**. За този автохтонен народ на българите говорят силно присъстващите следи и генетични белези в по-късния физически и психически портрет на българския етнос. **Дошлите от изток българи скити донасят от предишните свои държави уменията си в строителното майсторство**. Съжителството ни с персийската цивилизация ни дава богат исторически опит. Организираната българска общност и държава в Балхара (Бактрия), водеща самостоятелно съществуване още преди новата ера, преминава по-късно в империята на тохарите и Авитохолова България. Историческият опит на българите, ярко ползван от кан Омуртаг, е свързан и с древна Фергана, която е била под изключителното влияние на Партия и древен Китай. Не без значение е голямата миграция и заселване на българите в Кавказкия регион. Там се доразвива създадената традиция. На всички тези места между българите и другите има двустранно влияние чрез културните и стопански взаимовръзки.

Между всичко онова, което е създал строителният гений Омуртаг, освен Плиска, се откроява и Мадара. Българският владетел далновидно се възползвал от естествените възможности на високите плата на Шумен и Мадара - главно на Провадийското, за да създаде допълнителни рубежи за охрана на столицата. На Мадарското плато, върху съществуваща преди това римска крепост, той създава силно укрепената крепост Мундрата (Мадара) - име, което се пренася от дошлите от Централна Азия българи.

Дебелите стени на крепостта са били запазени сравнително добре на различните нива на строежа. Вратата на крепостта е била защитена от две мощни петоъгълни кули. От изток и югоизток е ползвана естествената защита на дълбокото дере на Провадийската река. Откъм западната част на крепостта се е спускала отвесно надолу 100-метрова скала, където е изсечен най-импозантният български паметник - Мадарският конник.

Важен политически и дипломатически фактор за укрепването на връзките на първата Дунавска българска империя със страните на запад от нея била търговията. По целия воден дунавски път чак до страната на франките по Дунав и Тиса, а така също и по сухоземния път през Ниш и Белград на запад българите

изнасяли кожи, земеделски железни сечива, зърнени храни, дървен материал, художествено изработени оръдия на труда.

Всичко това давало възможност за икономически растеж на империята, начело с великия й владетел кан Омуртаг.

Наследник на Омуртаг става най-малкият му син Маламир (831-836 г.). С възкачването му на престола бил нарушен законът, според който това място е отредено за първородния син на владетеля. Причините за отстраняването на Енравота са свързани с факта, че още от младини престолонаследникът имал склонност към християнската религия. Омуртаг посочил Маламир за свой наследник, понеже бил убеден в предаността му към боговете на отците си. Поради малолетието му, за съвладетел регент бил назначен кавкан Исбул. Договорено било приемник на Маламир да бъде по-големият син на брат му Звиница Пресиян.

Очевидно при регентството на висшия сановник Исбул се е налагало да взема важни решения. Тъй като не се знае колко време той е управлявал вместо Маламир, голяма е вероятността ликвидирането на най-големия син на Омуртаг Енравота да е негово дело. В това отношение не е достатъчно само доказателството на византийският хронист Теофилакт, че "*след това животът на Маламира, който се продължил три години бил прекъснат безвременно от сърпа на божието православие*".

Това убийство е било част от цялостна кампания срещу християните и е извършено през 833 г. Искреният и убеден християнин бил осъден и убит като "*отстъпник на праотческата религия*".

Според Теофан, отказалият да се подчини Енравота в предсмъртния си час предсказва бъдещото тържество на християнската вяра по българските земи, заявявайки на Маламир: "*Но и ти сам, след изтичането на немного години, ще изхвърлиш злочестата си душа, без да се възползваш с нищо от жестокостта си*".

Енравота със славянското име Воин станал първият българин мъченик и бил причислен към светците. За управлението на регента кавкан Исбул говорят няколко запазени каменни надписа, в които се говори за важни строежи и паметни събития.

По подобие на баща си, в своята политика Маламир се стремял към мир. За да се затвърдят мирните отношения с франките, поддържани в последните години от управлението на кан Омуртаг, пратеници на кан Маламир с дарове посетили през 832 г. Людовик Благочестиви.

Мирният 30 годишен договор между България и Византия се спазвал, но според един недобре запазен надпис, в българо-византийските отношения настъпили промени.

Със сигурност от този надпис се разбира, че Маламир "*живял добре с гърците*" и "*като дал крепостта Проваш и крепостта Вурду, и върнал селата на гърците, и разгласил публично, и дошъл в Пловдив*".

Различията в разчитането на текста водят до различни мнения по развоя на събитията. Според надписа, след преговори с Пловдив, градът отворил вратите си и приел българските войски, с което бил включен в състава на българската държава. Това било предизвикано от византийското население. Отвъддунавски българи формирали бойни отряди от преселници, които се приготвят за път чрез чакащите ги кораби на р. Дунав. В отговор на това нарушаване на договора кан Маламир завладява Филипопол и други крепости в Тракия, като се настанява трайно в Родопската област, обитавана от славянското племе смоляни.

Маламир продължил строителната дейност на своя баща, в което имал пълна подкрепа на кавкана Исбул. В един надпис на гръцки език се казва: "*Кана сюбиги Маламир е от Бога поставен владетел. Неговият стар боил кавкан Исбул направи този водоскал (чешма или водопровод) и го даде на владетеля. И владетелят даде на българите много пъти да ядат и да пият, а на боилите и на багаините направи подаръци. Дано бъде удостоен от Бога поставеният владетел да живее сто години заедно с кавкан Исбул*".

Според Теофилакт Охридски "*Животът на Маламир "... бил пожънат безвременно от сърпа на божието правосъдие*", с което иска да ни подскаже за убийството на Енравота и за гоненията на християните.

Истинската причина за смъртта на Маламир е или заразяване от една от върлуващите по това време епидемии, или той е жертва на кръговете в България, сторонници на християнската религия.

В 836 г. на престола се възкачил племенникът на Маламир Пресиян (836-852 г.). Сведенията в историческите хроники проследяват главно външнополитическата му дейност, която е променена в сравнение с подържаната от кановете Омуртаг и Маламир линия. **Продължителното му управление е изпъстрено със значими политически събития.**

През 837 г. в Западните Родопи избухнало голямо въстание на гетското (славянското) племе смоляни срещу Византия, което се разширило към Беломорието и на североизток от Солун. В Югозападна Македония и Южна Тракия населението на империята било от български заселници, дошли на Балканите и в Южна Тракия при големите вълнения през V, VI и VII век. Българите живеели в ком-

пактни общности и ползвали обичате, традициите и своите стародавни умения в обработката на земята, отглеждането на добитъка и развитието на традиционните си занаяти.Те не се самоизолирали, а поддържали контакти и с другите заселници, главно със славяните. Такъв начин на живот водели и българските заселници в Панония, Италия, Бавария, както и тези, които не напуснали Кавказ и Мала Азия.

Честите войни на Балканите, труднодостъпните планински и горски райони, както и трудностите по организацията на администрирането на тези райони, спомагали за самоуправлението на българите и за взаимовръзките им с Дунавска България. Едно от последните заселвания е това на кан Куберовите българи в Керамсийското поле и в големия триъгълник Битоля, Охрид и Солун.

Без да срещне голяма съпротива, със съдействието на местното население кан Пресиян, заедно с кавкан Исбул, превземат по-голяма част от Македония заедно с градовете Охрид, Девол, Прилеп, Битоля. На север и североизток българите достигат горното течение на Вардар и Черни Дрин, като присъединили и тези територии заедно с Косово поле. В тази акция българските войски достигат до Адриатическия бряг.

Преди това обаче те се отправили към Смолян, Беломорието и Солун. Във Филипи град - крепост между градовете Драма и Кавала, кан Пресиян поставил следния надпис за ознаменуване на победата:

"От Бога поставеният владетел на многото българи кан Пресиян изпрати, кавкан Исбул, като му даде войска и ичиргубоила и кана колобър. Кавханът (отиде) при смоляните ... Който търси истината - бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, а християните забравиха, бог вижда ..."

Тези думи говорят за виновността на византийците, за нарушаването на мира. **Кан Пресиян разширил значително пределите на Българската държава в Македония и Беломорието**.

За морала на византийците говорят многото им военни акции. Така те се отплащали за направените им много добрини от българите. **Православният византийски тип цивилизация с всичките й положителни страни няма нищо общо с цивилизацията Тангра на българите от тяхната най-дълбока древност. Различията между двете цивилизации са дълбоко същностни на базата на националната характеристика**. Такава национална характеристика на етносното българско общество не може да има в разноликото политическо византийско общество.

Нито василевсът, нито църквата или блясъкът на Константи-

нопол не са могли да превърнат различието в интересите на социалните и етнически групите за единството пред илюзорната идея за имперска същност. Византия усещала надвисналата опасност от католическия Запад по границата с България. Познавайки безскрупулния начин на действие на византийската администрация, трябва да отбележим, че те са постигнали успехи в отклоняване на България от блестящото развитие, начертано от кан Омуртаг, от българската държавна доктрина за връзки с Ватикана, както и стопанското сближаване със Западна Европа.

Заета с войни с арабите, Византия губи територии, които кан Пресиян присъединява своевременно към държавата си. **Когато се говори за славяни, трябва да се има предвид, че това е име на българите - гети, широка по състав етническа общност**. В летописите след 842 година това име се ползва за преобладаващото по тези земи население. Не бива да се забравя, че Лъв Дякон и редица други византийски хронисти през Х век наричат българите миези, скити, хуни и в отделни случаи едновременно мизи и българи.

От 839 до 842 година България води първата си война със сърбите, обединени през Х век от жупана Властимир в държава, които преди това живеят отделно и разпокъсано в различни племена. Сърбите били обградени от българите от три страни.

За тази война Константин Багрянородни пише: "*До управлението на българите живеели в мир със сърбите, обичали се едни други и понеже били съседи. При управлението на същи този Властимир князът на българите Пресиян отворил война на сърбите искайки да ги подчини. Като воювал три години, той не само че не постигнал нищо, но и погубил по-голямата част от своята войска. Така войната, която води Пресиян, завършва неуспешно и той не могъл да завладее вклинената сръбска земя между българските владения между Македония и Сремска област.*"

Според други тази война е подготвена от Византия, която подтиква сърбите към война с България, поради това, че тя е била в невъзможност за съпротива спрямо нея. България запазила своите територии.

Българските граници се простирали от Карпатите до Странджа, от Западните Родопи към Черно и Адриатическо море. Те включвали Македония и Албания. **С плодотворните усилия на кан Пресиян завършил процесът на обединение на славяните от българската група, които били поставени под управлението на българската държава. До средата на Х век тя се утвърждава като първостепенна сила в Европейския югоизток и обхваща**

земи от Днепър до Албания. Тя устояла на византийските заплахи и присъединила към себе си огромни територии от империята с живеещо в тях славянско население от българската група.

Чрез централизираната си власт България обединила разнородно етническо население, като местните ръководители били заменени с представители на върховната власт на българските канове.

Нараснала мощта на страната, разгърнало се широко мащабно строителство, създадена била материална култура, с която страната застанала на първите места сред средновековните държави в Европа.

В икономиката и международната търговия България, притежаваща огромни територии с природни богатства, започнала да играе важна роля още през X век. През нея минавали важни пътища за износа на Византия за Великоморавия, Киевска Русия и за вноса на разнообразни стоки от тези страни. Държавата установила преки търговски връзки с всички тях. В политическо отношение България се утвърдила като водеща сила, наред с Византия и Франкската империя

ЗАРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ФЕОДАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКАТА ИМПЕРИЯ

Непосредствено след заселването на аспаруховите българи и славяните на Балканския полуостров започнал процесът на изграждане на българската държавност по тези земи. Налице била силна военно племенна аристокрация на българи и славяни с ръководна роля при военните сблъсъци с Византия. Плячката от пари и скъпи оръжия при завладяването на Балканските земи, попаднали в аристокрацията. Земите били завладени от силните и влиятелни племенни вождове, родови старейшини и други благородници.

Организирането на административния и военен апарат, както и управленческият механизъм на страната се осъществявало от аристокрацията. Преобладаващата част от населението, което взело участие във войните било селско. То получавало незначителни придобивки от земи, добитък и оръжие. **В общините, в които се обединявало самото население, господствала общинна, задругарска и частна собственост. Общината от родова се превърнала в териториална. Подчертано се налагала частната собственост**. Селяните имали право да продават, купуват, даряват и наследяват своят имот.

Въпреки ясно очертаните имперски противоречия между аристокрация и население, при създаването на българската държава

имало няколко форми на експлоатация. Подчинението на основните производители на блага - селяните, на органите на администрацията, се свеждало до обичайното подчинение на поданици на една държава, с плащане на данъци и други задължения за нуждите на войската и на чиновническия апарат.

От сирийския летописец от XI в. научаваме, че славянските вождове се обръщали към населението с думите: "*Излезте и сейте, и жънете, ние ще вземем от вас половината*". Тази форма на възникване на данъци може да се разглежда като режим на феодално производствени отношения и феодална експлоатация.

Оскъдните изворови данни не дават възможност да разберем как точно се е развивал във времето този процес.

За началния стадий на зараждането им съдим от византийския сборник, издаден през първата половина на VIII в., известен като Земеделски закон. Този закон регулира взаимоотношенията в селото в една действителност, при която в империята живеели гърци, арменци и славяни. Последните по-късно били включени в разширилата се българска държава. Те станали като компонент на IX в. и началото на X в. българска народност.

Значението на Земеделския закон в ранносредновековна България е по-голямо, защото след покръстването той е преведен и се ползва и прилага и в България. Първоначално ползван във Византия, този паметник се превърнал широкообхватен за южните и източните славяни през средновековната епоха, като начална фаза за формите на базата на феодализма в изградените техни държави.

Другият юридически сборник бил Законът за съдене на хората, който след приемане на християнството в България като основна религия, бил съставен в страната. В него има не само опита на Византия, но и оригинални предложения на българския съставител, които изразяват социално-икономическото развитие на страната през IX в.

През разглеждания период за развитието на феодалните отношения като извор се използват и данни от Крумовото законодателство. Наред с това се ползват данни от "Отговорите на Николай I по допитванията на българите" (съставени през 860 г.), както и от няколко други, по-второстепенни исторически източници за този проблем.

От Земеделския закон е видно, че общинската собственост върху земята имала вече ограничено значение, а на първо място се наложила частната собственост. Това довело до имуществено разслоение. От една страна се създавал слой от богати поземлени

собственици, забогатяването на които се улеснило от териториалното разширяване на страната в резултат на успешно водените войни. От друга страна нараствал броят на малоимотните и безимотни лица. За това допринасяли и фактори от икономическо естество, подсилени и от неблагоприятните условия - вражески нападения, данъчни облагания, епидемии и други.

Особено тежко било положението на селяните в периода 754-768 г., когато бушували вътрешни междуособици, наред с многобройните византийски нападения. Някогашните сплотени и единни родови колективи били в процес на разложение.

Поради липсата на земя и земеделски инвентар започнала практиката обезземлените и малоимотни селяни да търсят помощта на богатите и влиятелни аристократи. Появило се изполичарството - обработване на земя срещу част от добива. Появили се изполичари, които били задължени да дават не половината, а една десета част от добива на собственика. Обезземлените селяни обработвали земята на собствениците срещу заплащане. **Като резултат от икономическата принуда отделни лица ставали изполичари или ратаи**.

Първоначално това не било форма на феодална зависимост, но с течение на времето в социалния статус на тези хора настъпили неблагоприятни изменения. В случай на бедствия, междуособици и войни те не можели да изпълнят договора си за арендна вноска за земята, работели допълнително и губели възнаграждението си. Особено тежко било положението на ратаите, които при неизпълнение в срок на работата си към господаря, съгласно закона губели добива. Изпадналите в затруднения селяни се разделяли и с малките си парчета земя, които притежавали.

Така, поради неблагоприятните условия, изполичари и ратаи ставали зависими от богатия земевладелец и били подлагани на експлоатация. Понякога те изпадали и в пълна зависимост от господаря си.

Създадените по този начин феодални форми се появили в резултат на двустранните отношения между обеднелия селянин и богатия притежател на земя. Но имало по-пряк път за достигане на тези форми, чрез административен акт на централната власт или съответния владетел. **Създаването на феодални форми по силата на административен акт по българските земи се прилага от началото на Х в. на базата на Законите за земеделието и за съдене на хората**.

В непосредствена връзка с въпроса за разширяване на феодалните отношения е и въпросът за робския труд и робите. Това

явление било известно сред българи и славяни, но то имало патриархален характер, без влияние върху обществената структура и върху стопанския живот.

По времето на многото войни на българската държава с Византия, Аварският хаганат и Франкската държава се вземали много военнопленници, които били разпределяни главно за кана, неговите роднини и близки и губели статута си на свободни хора. Макар и не така масово както военнопленничеството, в робство изпадали и хора поради извършени от тях престъпления и наказани по съответните закони. От старобългарските книжовни паметници личи, че тези хора са били известни под наименованието - домочедци, главно слуги. Освен това от робите се набирала работна ръка за значителното строителство по тава време.

Робите с по-висока квалификация се използвали за специални задачи, като изготвяне на каменни надписи, нападателни и отбранителни съоръжения и по-малко в селското стопанство. След образуването на държавата господствували свободните селски общини и за робски труд почти нямало място. В процеса на формиране на феодалните отношения също не се създали условия за ползуване на робски труд.

Все по-подчертана ставала тенденцията на намаляване на робите, поради връщането на военнопленниците, а по-късно и със създадената правна възможност за откупуване от господаря веднага или при липса на средства - след полагане на труд при закупилия го господар.

Зараждането и формирането на феодалните отношения България, водещо началото си от VIII век, е сложен и продължителен процес. То съзряло под въздействието на социално-икономическите причини, водещи до широко разпространение на частновладетелска зависимост. Наред с това формирането се извършило и с помощта на централната власт, за защита интересите на аристокрацията, чрез създаване на частновладетелска зависимост въз основа на административни актове, чрез икономическа принуда и волята на владетеля.

УРЕДБА НА ДЪРЖАВНАТА И ВОЕННАТА АДМИНИСТРАЦИЯ

Административно-военната уредба на българската държава до средата на IX век била съобразена с двуезичността. В управлението на държавата били включени и гетските (славянски) вождове на племена със запазена автономия и собствен апарат, но признаващи върховната власт на българския кан. За властта на кана мо-

жем да съдим и по надписите върху камък, оставени ни от Омуртаг и приемниците му. Официалната му титла била кана сивиги (сюви-ги). Властта се приемала по наследство от първородния син, носещ титлата канартикин.

При Аспарух и Тервел и след края на междуособиците, когато властта се държала от рода Вокил, от началото на IX век този принцип строго се спазва. Канската власт била неограничена и се смятало, че е с божествен характер "*от Бога поставен*" владетел (Омуртаг, Маламир, Пресиян и други). Канът бил законодател, съдия и главнокомандващ. Най-много известия за кана има като за главнокомандващ във войните срещу Византия през VII-X век при Тервел, Телец, Кардам, Крум и други, предвождали неведнъж лично войските си срещу противника.

Канът бил с решаваща роля във външната политика на страната. Воденето на преговори, сключването на мир, воденето на войни било дело на кана. Особено характерни са примерите в това отношение по време на кан Крум и кан Омуртаг. Наред с всички други задължения, канът бил и върховен жрец на страната. От запазени надписи личи, че са извършвани жертвоприношения от него в чест на българския бог Тангра. Наредбите на Крум, Омуртаг и Маламир за преследване на разпространителите на християнството, говорят за дейно участие на владетелите в религиозния живот.

Въпреки голямата си власт, в своите действия канът бил направляван и ограничаван от силната българска аристокрация и славянските племенни вождове от отделни области на държавата, с който той се съветвал по важни държавни дела.

Българската аристокрация се деляла по родове с далечна история на племенната им общност още по времето, когато били в Кавказката област. Споменатите в "*Именник на българските канове*" родове Дуло, Вокил, Угаин са излъчвали кановете на престола. От каменните надписи личат и имената на родовете Чакарар, Кувиар, Кириар ... дуар, Ермиар.

През VIII-IX век българската аристокрация се състояла от две групи влиятелни и знатни сановници - болиади и багаини. Багаините били по-нисши по ранг лица. Това деление личи от надписа на кан Маламир, според който владетелят "*дал на болиадите и багаините големи дарове*". В някои от надписите боила се предшествал от думите багатур, вероятно по-висш, по-главен.

Из средата на болаидите и багаините си избирали първите служители на кана - войскови началници, управители на административни области, участници в дипломатически мисии и други.

Българската аристокрация била пряко заета в ръководството на централната власт.

Административните функции на българската аристокрация от ранното средновековие имат свои особености. Първата особеност била, че един и същ сановник можел да изпълнява едновременно разнообразни по характер функции, да предвожда войските, да раздава правосъдие, да участвува в дипломатически мисии и други. Друга характерна черта била разделянето на държавните служители на вътрешни и външни сановници. Пред титлите на сановниците, чиято длъжност била свързана с Плиска и близките ѝ околности, се слагала думата ичиргу т.е. вътрешен, а пред тази на останалите - представката юк, т.е. външен.

На това основание отговаря наименованието "*външни българи*" от съчиненията на Константин Багрянородни. Отделни представители на аристокрацията, освен със служебните титли, били наричани "*хранени хора*". Такива случаи намираме в надписите на Маламир и Омуртаг. Тези хора били със статут на "*хранени хора*" и се ползвали с особено разположение на владетеля.

С различни правомощия бил вторият след владетеля - кавханът. Той бил началник на личната дружина на кана в столицата и участвал във военните действия. Кавханът участвал и в пратеничествата за преговори с чуждестранни владетели.

Друг особено важен сановник бил ичиргу боилът, който по ранг бил веднага след кавхана. Главната му задача била охраната на вътрешните крепости на столицата и държавата. Той командвал значителен брой войници по време на война. Като непосредствен помощник на кана, често бил изпращан на дипломатически мисии в чужбина.

Важна роля в апарата на държавата имал сановник с наименование кана боила коловър, а близки по дейност до него били багатур боила коловър.

Тарканите в няколко категории - зера таркан, бори таркан, оглу таркан, кана калу таркан, жупан таркан се занимавали предимно с военни функции, но изпълнявали и други възложени им задачи.

От съдържанието на каменните надписи личи, че служители като копан, сампсис, алобагатур и други, са изпращани в състава на делегациите с дипломатически мисии. Поради непрестанните войни през VIII и голяма част от IX век, главните служби и длъжности в централния апарат имали връзка с войската и военното дело, поради това се налагало да изпълняват и задължения от военен характер.

Господстващата роля на аристокрацията в държавно адми-

нистративния апарат не изключвала възможността за участие в политическия живот и на останалата част от населението.От историческите извори се вижда, че при решаването на важни държавни дела като например издигането и свалянето на владетеля, се свиквали събори, които макар и да са ръководени от аристокрацията, са вземали решения, като са вземали и мнението на обикновените поданици на държавата.

Такъв характер носи съборът от 766 г., на който било обявено свалянето на кан Сабин, обвинен в съглашателство с византийците и съборът, свикан по повод издаването на Крумовите закони, както и други събори през VIII и първата половина на IX век. Според речника на Свидис, преди да обяви решението си Крум свикал "*всички българи*" ("*своите българи*" е славянският превод). Не е известно дали в събора са участвали и славяните, но се знае, че българският владетел е желаел на по-широк форум да разгледа тези изключително важни държавнически въпроси. Като изразител на народната воля, кан Крум постъпил в духа на традициите на българската военна демокрация.

В средата на IX век в административно-военната уредба на българската държава имало известен дуализъм. Наред с властта на кана и неговия управленчески апарат в отделни области на държавата властници били славянските вождове. Този дуализъм съществува още от Аспарух насам. Показателен в това отношение е примерът с вожда на славянското племе севери Славун, който разполагал с административна власт и войска в своята област. Според западни автори през 813-819 г. славянските племена абодрити, тимочани и браничевци, управлявани от самостоятелни вождове, се отцепили от българската държава. Според летописа, връщайки се от срещата при немския император, тези племена се отказали от съюза с българите.

Българската държава през VII-VIII век се състояла от централна част, начело с кана и администрацията му и от периферни области, начело с местни князе. Византийските летописци вместо България често споменават славинии (области), отграничавайки по този начин отделните области, управлявани от славянските вождове.

Властта на кана и администрацията му се разпростирала главно върху земите в североизточните части на страната с център Плиска, а в останалите области властта била в ръцете на самостоятелни славянски вождове. В административно-военния апарат на отделните славинии, наред с племенния вожд, важна роля играела и местната славянска аристокрация.

От края на VII в. така изградената военно- административна уредба започнала да се изменя. Постепенно се преминавало към по-голяма централизация и намаляване ролята на племенните вождове. Във връзка с честите войни и с феодализиране на държавата тази тенденция значително се засилила. Това особено се показало по времето на кан Крум - първият български владетел, който засилил канската власт и в пограничните области. С въвеждането на законите на кан Крум се въвели еднакви задължения за всички български поданици. Въведена била обща за цялата държава наказателна система в съответствие с преминаването на страната към феодализма. При този владетел славянските вождове участвували като преки органи в управлението на страната, като били помощници на кана. Кан Крум се стремял да подчини славянската аристокрация на централната власт. Било премахнато съществуващото в продължение на столетия разделение на страната на племенен принцип. От основните славинии (области) от Мизия, Тракия и Македония били заменени с нови административни области, за съществуването на които се споменава и по времето на кан Пресиян и княз Борис I. В началото на IX в. се създават комитатите начело с комити. Наред с комита в административно-военните единици през IX век важна роля играели тарканите.

В резултат на централизацията на държавата и изчезването на славиниите като самостоятелни областни единици, на стъпили промени и във военното дело, с изграждането на обща войска с команден състав, избиран от българи и славяни. В сравнение с поранния период това е нова форма на централизация, включително на държавния апарат. Чрез премахване на съществуващия в продължение на десетки години дуализъм, тази задача се решавала успешно.

През втория етап на развитието на административно-военната уредба на държавата настъпили съществени изменения в устройството и механизма на функциониране на държавния апарат. С премахването на дуализма и прилагането на централизацията на стопанския живот едновременно се извършвало и постепенно сливане на двата етнически компонента в държавата на българи и славяни.

КУЛТУРА И РЕЛИГИЯ НА ЕЗИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ

Културата на българското канство е следствие на продължителна традиция, отвеждаща ни далеч назад, в древ-

ността и началните години на Европейска Авитохолова България. Дълбоките различия от древнобългарската култура на племената, идващи от изток, не съществуват в сравнение с древнобългарската култура на автохтонното население на Балканите, което се корени както в единния им родов корен, така и на степента на развитие и на двупосочното им взаимодействие през вековете.

Антибългарската по своето същество теза за Аспаруховата орда българи е дълбоко несъстоятелна, антинаучна и вредна за българската историческа памет. Строежите на градове и отбранителни съоръжения от българите в Кавказ, Северен Китай, Афганистан са допълнителни доказателства за Салтовомаяцката култура. Придвижването на въоръжените българи на коне е един от начините на придвижване от Евразия към днешните наши земи, а не доказателство за номадизъм с основно препитание скотовъдство и войни.

Първият етап от развитието на държавността на българите в днешните ни земи до средата на IX век в бита, обичаите, нравите и религията определя културата им като езическа, а периода на развитие - езически.

Този период се характеризира със съжителство на старобългарската и славянската религии. Езическият период е време на съществуващите все още различия в политиката, душевността и бита на поданиците на държавата. На нейна територия се срещат два цивилизационни модела - земеделски и номадски, всеки със своята специфика, но с допирни точки помежду си, даващи възможност за взаимни влияния и прониквания.

Тъй като славяни и българи - племена и народи от един и същ родов корен, живеели едни от други сравнително изолирани, тези процеси не протичат така бързо. Липсата на единна писменост дава възможност на гръцкия език да бъде посредник, което пък създавало условия за влияние на гърците върху българските поданици.

Исконното автохтонно и завърналото се българско население на древните мизи, сапеи (шопи) и драки (траки) от една страна и оногури и котраги от друга страна - това е многобройният български народ според чуждестранните източници, който включил в етногенезиса си и други сродни племенна от единния си именски родов корен като гетите (славяни). Това е исторически вододел в развитието на древнобългарската и средновековна наша история. Това е среща на древни български

племена и народ след хилядолетно развитие в различни краища на Евразия с разнасянето по света на неговата култура и цивилизация. **С единението на тези племена и народи от единния общ изначален родов корен, произтичащ от изначалието на човечеството, завършва езическият период от тяхното развитие и приносите му за световния процес на общочовешкото историческо досредновековно развитие.** Това са приноси на един светоглед за върховно единство на човеците-богове, за природните дадености и небесните сили, прераснал в по-късен етап на култ към еднобожието на бог Тангра. Този светоглед е за поддържането на равновесието между природата и човека в общовселенско съществуване и развитие, добре изграден,обоснован и даващ възможност не само на българите, но и на всички народи от древността да се развиват и издигат на все по-висок етап своето културно развитие.

Сблъсъкът между античния и "*варварски*" свят на Балканите е тъй драматичен, както и в Западна Европа. **Завърналите се покъсно наследници на автохтонното първонаселение на Балканите от византийци и гърци са на речени "*варвари*". Същото определение те дават и за другата част от древнобългарския родов корен - далеч по древните от тях племена и народи от гетската (славянска) общност.**

Този парадокс в "*историята*" се повтаря и сега - късните племена и народи - гърци и римляни, се представят за носители на древната култура и цивилизация в период, в който самите те не са съществували, в период когато са развивали култури и цивилизации племена и народи от древнобългарския родов корен. Хилядолетно по-древните предци на българите от техните наследници и появилите се само преди около 3 хилядолетия племена и народи, даже и такива, които се появяват след новата ера, в "*историята*" са записани като създатели на най-древните човешки култури и цивилизации.

Това е най-драстичният случай в човешката история на подценяване и присвояване на културно-историческото наследство на един народ, водещ своето начало още от палеолитната епоха. Това е народът, чийто родоначалник е представен в източниците на древен Вавилон като "*баща на народите*" по света.

Недопустимо, в разрез с общочовешката култура, но за дълбоко съжаление толерирано от историческата наука от първосъздателя й до наши дни, е това обсебване. Но "*не се гаси туй що не гасне*". Историческата памет се възвръща. Този хилядолетен "*ези-*

чески" период от историята на "*варварите*" с дълбоки, трайни културни и цивилизационни приноси за развитието на човешката култура и цивилизация завършва в началото на втората половина на IX век.

Най-дълбоко родствените пленена и народи - българи и славяни, заживяват в единна държава и при едни и същи условия в течение на вековното си съвместно съществуване създават единна българска народност в земите на днешна България, Румъния, Молдова и Украйна - земите, носещи не случайно името "*рай*" в един от най древните арамейски (български) и световен писмен исторически паметник на културата, наречен Библия.

Завърнали се в протородината си, макар и натрупали различни нови познания, знания и умения, ранносредновековните българи и славяни вървят към единна култура,писменост и цивилизация. Съдейки от "*отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*", те били многоженци с две и повече жени. За кан Крум е известно, че е имал много наложници. По стар обичай мъжете откупували жените си със злато, сребро,ценни предмети и добитък. Този обичай е засвидетелстван и при древните гърци и германци.

Хронистът Ал-Масуди съобщава, че при деление на наследство дъщерите получавали по-голямата част от синовете, а в някои случаи на дълбока религиозност на отделни семейства починалият мъж е погребван заедно с живата си съпруга. Жената българка нямала право на втори брак. След покръстването на българите овдовелите жени били принуждавани да стават калугерки, с което показвали, че принадлежат на своя мъж, макар че той вече е покойник.

Важен елемент в живота на българите било облеклото, за което има много малко сведения и то за това на болярите и войниците. За облеклото на обикновените българи сведения може да се намерят само при археологически разкопки. Характерно и за мъжете, и за жените е обличането им с гащи, за да се запази телесната температура при съответните климатични условия в страната.

Според Псевдомаврикий "*мъжете воини се завиват при студ, дъжд и сняг със специално българско наметало*". Според арабски автори, българите носели куртаг - дреха, която не бива да се отъждествява с познатите ни куртки.

В двора на василевсите българските пратеници се явяват остригани по унгарски обичай и препасани с медна верига. Според "*Именник на българските канове*" българските владетели преди Аспарух управлявали с "*остригани глави*". С преминаването на Дунава тази мода била преустановена.

Поради хилядолетното си древностно изначалие, българите не са били никога единна, хомогенна, едноплеменна общност. Те носели ленена превръзки на главите си, което предполага част от тях да са носели дълги коси. Волжките българи носели плетени шапки.

Обувките на българите били ботуши с меко стъпало, без ток. Мъжете носели колан, като символ не само на свободата, но и на общественото положение на притежателите им. Това личало от големината и украсата с метални плочки с инкрустации. От лявата страна на колана се носели кобур с ножче и други ежедневно необходими прибори.

Войните били обути в тесни панталони. От списъците по плочите в Плиска и Преслав се вижда, че българите носели островръхи шапки или калпаци от кожа.

Според папа Николай I и Захари Ритор българите предпочитали да ядат месо от домашен добитък, дивеч и риба. Те ядели просо, а по време на военни походи се прехранвали с кобилешко мляко. При походи българите ползвали шатри (старобългарска дума, запазена и в днешния ни език). Те имали колиби, изградени от плет и измазани с кал, с покрив от слама. Силно била разпространена и полувкопаната колиба или землянка, остатъци от които често се намират при археологически разкопки.

За българите и техния бит от голямо значение били войната и военното дело. По време на битките начело често войните поставяли жените и децата си, с цел повдигане на бойния дух.

Техни редовни съюзници били славяни и авари. Бойното им знаме било конска опашка, но използвали и разноцветни знаменца. Характерно за българина при война били строгата дисциплина и смъртното наказание за дезертиране.

Воините притежавали не само нападателно, но и защитно оръжие - шлемове и ризници, плетени от желязна тел и люспести плочки от дебела ламарина. Те били въоръжени с меч, копие, нож, кръгъл щит, колчан стрели и брадви, а в някои случаи и с ласо. Българите използвали при обсада на крепости и бойни машини. Особено голямо внимание било отделяно за охрана на държавните граници.

Селищата им били оградени от окопи, части от които личат и до днес, като свидетелство на бойната слава на българите - едни от най-престижните воини на ранносредновековна Европа.

Ал-Масуди съобщава за обичая робите да стоят на колене пред господаря си, когато ги наказва с бой, съобразно неподчинеността им. Господарят имал право и да ги убива при неподчинение.

Обичайното българско право предвиждало тежки наказания за военнопленниците, които не изпълняват поставените им задачи, както и за убийство на роднина или бягство от страната. Най-сурово били наказвани предателството и прелюбодейството. Държавните престъпници провинили се срещу държавния глава и установения ред също били строго наказвани. Ранносредновековните българи ползували в ежедневието си собствен календар, сътворен в дълбока древност.

При тържествени случай, възпоменания и ритуали са давали угощения с изобилие от храни. Яденето се предшествувало от пиенето на кумис от един общ съд или от отделни съдове от участниците в угощението.

Владетелят седял сам на трапезата, а гостите му правели компания на по-ниски столчета. Сътрапезници на кана са били сановниците - боили и багаини, за които това било висока чест. За някои от тях каменните надписи ни съобщават като за "*хранени хора*" на кана.

Върховен творец и бог на българите е Тангра. Те му принасяли в жертва коне, овце и говеда. За съжаление в домашните паметници не са запазени сведения за култа към Тангра. Има само един надпис, публикуван от професор В. Бешелиев в монографията му "*Първобългарски надписи*", в който се съобщава, че кан Омуртаг извършил жертвоприношение на бог Тангра.

В сферата на култовете и религията на българите най-ярко е изразен духовният им свят. Данните за религиозния живот по нашите земи през езическия период се черпят от археологическите проучвания в ограничен брой източници.

· Както много други народи от Евразия, така и българите вярват, че в окръжаващия ги свят има сили, свързани с някои божества. Те смятали, че свръхестествената сила се намира в червата, като при изтичането им се губи силата на индивида и са погубвал живота му. Поради това те убивали животните, от които приготвяли храната си така, че да им изтекат червата.

На специално внимание сред българите бил поставен конят. Красиво подредената му опашка според тях притежавала сила, поради което я ползвали за бойно знаме.

Те вярвали, че владетелите им притежавали по голяма сила от тях, поради защитеността им от боговете. Катаклизмите, травмите и увреждранията на владетелите било знак от боговете, че загубилият силата си трябва да бъде отстранен. Така се стигнало до сакралното цареубийство. Като пример за такова сакрално убийство хронистите сочат убийството на приемника на кан Крум.

При кан Омуртаг се извършвало сакрално убийство чрез задушаване, за да не се пролива кръв. В дохристиянския период сакралното цареубийство е използвано твърде рядко.

Тъй като вярвали, че проявата на свръхестествените сили може да стане в определен времеви период, то древните българи търсели подходящо време, за извършване на важни дела и начинания. Според българите от ранното средновековна волята на боговете и добрите сили зависели от разположението на небесните светила.

Черноризец Храбър смятал, че чертите и резките, с които си служели българите, са и за гадаене. Между тях има тайнствени знаци, чието значение не е докрай изяснено. Такъв е **ипсилонът с двете хасти - знак, който са ползва особено много през VIII и първата половина на IX век. Във всички краища, където най-напред са поставени основите на българското канство от Аспарух - земите около Черно море, този знак бил много разпространен**. Поставянето му на тухли, керемиди и пръстени говори за защитните му функции на човека от природата. Неговото значение най-пряко се свързва с култа и светогледа Тангра.

Този най-типичен средновековен знак - символ е свързващ елемент с живота и развитието на духовната култура на древните и средновековни българи. Според Цветелин Степанов, той е символ на небето и върховния небесен бог. Едно от значенията му, според него, може да се отнесе към Полярната звезда като център, стожер на Вселената и Небосклона, около който се въртят останалите звезди. И накрая, най-вероятно този знак е ползван като равнозначен на кръста, като древен български символ.

За предпазване от зли сили и уроки българите използували амулети и маски с изобразени върху тях рогчета, орлови нокти, кучешки и заешки кости. Характерни за древните народи, включително и за българите, били табутата. Забраната се отнасяла до предмети, животни и хора, допирът до които е бил нежелан, като например жената родилка, изяденето на боен кон в мирно време и други.

Българите почитали най-много космическата двойка земя-небе, символизиращи мъжкото и женското начало. Според византийците те почитали луната, според която определяли свещената посока. Те разполагали войските си според тази небесна посока, която за волжките българи била южната. Същото било разположението и на тронната зала в Плиска. На бог Тангра като жертвоприношения били поднасяни преди всичко кучета.

В легендите си българите често изобразявали елените. При

средновековните българи е налична вярата в духове, свързани с ежедневния човешки живот. Те извършвали жертвоприношения в капища и светилища, голяма част от които по-късно са разрушени и превърнати в храмове на християните.

Между военните и отделни хора се сключвали договори, обвързани с клетва, която се полагала върху боен меч. При докосването му се черпела сила и ако заклеващият се не изпълнявал клетвата си, тя го поразявала.

Като посредници между хората и боговете били ползвани шаманите. Изпаднали в екстаз при ритуалите, те лекували, давали съвети, предсказания, разкривали тайни. Обличали се в кожени дрехи с еленови рога върху шапката, която носели върху главите си. Шаманите предсказвали изхода от военните битки, а понякога в помощ на войните правели и прекратявали магии.

Средновековните българи вярвали в добрите и злите духове, в които се превъплъщавали покойниците. Поради това те погребвали отделно от другите самоубийците.

Въпреки унищожаването на древнобългарските източници и досега в традициите и обичаите ни са запазени някои от елементите на езическите вярвания, с част от които църквата се примирява, а друга част от тях забранява. Под една или друга форма те продължават да живеят в бита на българите и до наши дни, без да се противопоставят на християнската религия.

Едва след трайното си заселване в исконните си земи, може да се види у идващите от изток български племена развитие на процеса на поетапно усвояване на част от традициите на местното население. Този процес видимо по-силно е изразен на юг от Стара планина, в рамките на византийската империя и значително по-слабо в централното териториално ядро на българската държава - земите на днешна Северна България. Именно в тези земи се зараждат и развиват първите средновековни селища, сред които ролята на най-значим културен център е играла Плиска.

Изграждането на средновековната култура е сложен и продължителен исторически процес, поради факта, че в създаването й са взели участие различни по етнически произход и по хронологическа принадлежност компоненти. Културната среда, при която през VI и VII век се установяват при преселването си на Балканите българите и славяните, дошли от изток, се характеризира със запазените по тези земи следи от древните тракийска и гръцко-римска култури. Елементите на материалния и духовен живот, които донасят новите поселници със себе си, са с решителна роля за самобитната култура на автохтонните им братя. Установили се на юг от Дунав, в близко съседство с Източно-римската, по-късна Византийска империя, обединените българи и славяни са под влиянието на тези империи.

Както всяка народностна култура, така и създаването на българската е сложно, динамично явление, с отразено въздействие на наследеното културно наследство и на разнообразните външни влияния. **Автохтонното древнобългарско, трако-мизийско и шопско население (европейските мизи), е основният етнически елемент в създаването на българската народност в Дунавска България. Историята на древните мизи, шопи и траки трябва да разглеждаме като същински дял от неделимата българска история.**

Процесът на елинизация и ромеизация на оцелелите автохтонни древнобългарски племена изменил, но не прекъснал живота, бита и културата им. Траките, които според Херодот са "*... народ след индийския, най-големият от всички народи ... непобедим и много по-силен от всички народи ...*" при условие, че е с единен и общ владетел, не са изчезнали безследно, както пишат съвременните представители на държавната ни историческа наука.

За съжаление в онази далечна епоха траките са разделени на множество воюващи помежду си племена, поради което станали лесна плячка първоначално за гърците, а по-късно и за римляните. Въпреки всичко това, части от това население се запазва в по-недостъпни планински области на Балканите със своя автентичен бит и култура. Тези оцелели драки (траки), сапеи (шопи), мизи и македони (българи) предали на заселилите се на Балканите техни родственици на кан Аспарух и даките (славяни) много елементи на античната си култура, обичаи, лични и местни наименования, много от които са запазени и до днешни дни и са част от същността на културата ни.

Основите на средновековната ни култура трябва да търсим още в историята на българските земи през античната древност и в първите векове след Новата ера. Присъединявайки към територията на държавата си и исконните български територии на Балканите, новодошлите българи и родствениците им славяните приемат от автохтонното население вековната култура. Това са преди всичко мрежата от пътища, построени през римско време, със спомените за тяхното легендарно строителство. Наред с това те наследяват тук и следи от древното строителство: големи и малки селища със застлани с камъни улици, с площади с внушителни обществени сгради с граждански и култов характер, с яки отбранителни съоръжения, канализация и

водопроводи, довеждащи понякога вода от далечни извори, отчасти запазени и до сега. Между заварените и новопостроени сгради и съоръжения се запазила дълбоката приемственост, която особено се наложила при строежа на култови сгради.

Сравнително по-лесно се спазвала приемствеността при другите области на материалната култура и преди всичко при използването на природните богатства. От сведенията на хронисти за този период личи, че най-важното било добиването на благородни материали - злато, сребро, мед, както и на желязо, и др. в земите на Мизия, Тракия и Македония.

Добивната промишленост била възстановявана винаги след преминаването на поредното нападение от нашественици и трайно се установила с включването тези земи в ранносредновековната българска държава. Някои големи реки продължават да влачат златоносен пясък и до наши дни.

Като част от богатата някогашна култура различните пътища и пътни съоръжения, метални находища, лечебни и минерални води, унаследени по закона за историческата приемственост, станали истинска основа на собствена култура и на новодошлите заселници в исконните им земи.

Тъй като задоволявали жизнените им потребности унаследените елементи на материалната култура се възприемали лесно и безпрепятствено. Тази приемственост не била по-маловажна и в различните области на духовната култура.

Оцелялото население главно от мизийско, сапейско (шопско) и тракийско потекло станало най-важният посредник на новодошлите с изчезващия свят на езическата древност. Чрез това посредничество, а не по насилствен път, новите жители на тукашните земи поели важен дял от античното духовно наследство на многобройните елементи на древната топонимия и хидронимия като имена на селища, реки, планини, езера и други местности.

Много елементи на античната древност намираме и в легенди, поверия и религиозни представи. Лечебните води и бани били смятани за покровителствани от езическите божества и онзи, който търсел облекчение и излекуване, бил задължен да се "*отплати*" и на тези божества.

Светилища на бог Митра са намерени на няколко места в българските земи и този култ бил поддържан векове наред по тези земи. Една от главните характеристики на културата на гръко-римския свят, с която влезли в допир българи и гети (славяни) в тукашните земи, била широко употребяваната гръцка и латинска писменост.

През време на заселването през VI-VII век на Балканския полуостров са намерени хиляди писмени паметници, несравнимо по-многочислени, отколкото ги познаваме сега. Преди всичко това били километрични (милиарни) камъни, надписани на латински език и с латинско писмо, с имената на владетеля, по чиято воля са били построени и поддържани съответните пътища, с прибавка на имената на крайните селища и станции, с обозначените разстояния между тях.

В големи и малки селища са намерени многочислени писмени паметници с издълбани върху тях възпоменателни надписи. Някои от тези паметници, особено тези от надгробните надписи в некрополи или при култови сгради, представлявали същински паметници на изкуството за писане с калиграфско оформление на буквите, по общата орнаментация чрез геометрически, растителни и животински митове.

Заедно с всичко това на различни места се намирали разрушени или повредени антично ваятелни статуи от мрамор или от обикновен камък на езически, римски или гръцки божества и герои, на политически дейци и герои, на други бележити личности от древността.

Всичко това се превръщало във велика школа за култивирането на новите обитатели на тези земи. **Напълно погрешна и неточна е представата за новопоявилите се българи и славяни като изостанали първобитни племена, без никаква по висша форма на култура, като същински номади**.

Тези строители на градове, носители на високи познания и култури, наследници на великите гуру на евразийския свят, живели под влиянието на великата персийска култура от първите векове на нашата ера, преминали и творили и през южнокавказките области са велики войни от ранно средновековните Авитохолова, Ирникова и Кубратова България. Те не могат да бъдат приемани така, както са описани от византийските хронисти. Цялостното историческо развитие не само в периода на езичеството на Балканите през VII-IX век, но и по-късно, тяхната материална и духовна култура ясно ни сочат всичко това.

Изграждането на цялостната държавна, военна и културна среда е неотделима и немислима без външнополитическата дейност на владетелите и административно-военните служби на страната, на дипломатическите усилия и взаимодействието с други страни и народи.

С налагането на държавността в Дунавска България през 680 година започва един сложен и дълготраен процес на изграждане на управленските институции.

Структурата на държавната уредба не отговаряла на представата на една средновековна монархия, но крайните становища на някои изследователи, че до началото на IX век България не е държава, понеже има елементи на племенно устройство, е неточна и невярна.

Още договорът с Византия през 681 г. очертава българските граници и поставя началото на публичната власт в нея. Славянските вождове признали върховната власт на кан Аспарух, но запазили териториалната си обособеност и вътрешна автономия.

В същото време българите наложили напълно своя начин на живот и традиции на територията на Североизточна България. Територията, която те заели, по древния обичай била разделена на три части: център, ляво и дясно крило.

Така е било по време на Хунорската империя и по-късно, през следващите етапи на древнобългарските формирования и поселения, далеч преди времето на завръщането им на Балканите.Своята територия те наричали саракт.

Племенната обоснованост, запазена и след формирането на държавата, се отразила на формирането на българската армия. **За дълъг период от време в българската държава се запазили традиции, характерни за преддържавния период от съвместното съществуване на българи и славяни.** При славяните, които живеели при условията на демокрация, нямало управление на един човек. Що се отнася до ранносредновековните българи, то при тях липсвало колективно управление, а се наблягало на единоначалието и на авторитета на кана. Свикването на народни събори и решаването на тях на важни държавни дела опровергава мненията на византийските летописци за управление на кана "*със страх*".

Със утвърждаването и засилването на влиянието на владетеля, ролята на тази събори значително намалявала, като те придобивали чисто представителни функции и постепенно отмрели като традиции. Кан Крум направил първите опити за засилване ролята на владетеля в управлението на страната и ограничаването на административния дуализъм. Тази тенденция се засилила особено много и намерила своето цялостно решение при Омуртаг, по времето на който се изгражда цялостната централизация на държавното управление на българската армия и държава.

Канът имал абсолютна власт. Много често обаче зависел от намеренията на българската и славянска аристокрация, из чиито среди произлизали членовете на канският съвет.

В съзнанието на съвременника епохата на средните векове е позната като епоха на военното всекидневие на хората, без да

се цени достатъчно стойността на човешкия живот. Всичко това зависело от сложните и многообразни взаимоотношения между отделните държави. **Силата е бил безспорно най-важният фактор при решаването на противоречията, но много често не оръжията, а дълго и умело подготвяните "*дипломатически сражения*" носели успеха. Във външната политика дипломацията започнала да играе все по-значима роля. Появяват се много специфични условия и особености, при които се заражда и развива средновековната европейска дипломация**.

Първата особеност е свързана с появата на общественото и политическо развитие на средновековните европейски държави. Разпадането на Римската империя и появяването на нови племена и народи води до появата на Византия като наследник на Рим, стремяща се да съхрани и приспособи в съответствие с новите условия установените през античността традиции в политиката, културата, правото и дипломацията. Наличието на неравномерно обществено-политическо развитие дава своето отражение върху развитието на средновековната, включително и българската дипломация. Тази дипломация се развива като цяло при липсата на твърдо установено и регламентирано международно право.

България се изграждала в непосредствена близост до Византия и е съвсем естествено тя да ползва нейната добре изградена и усъвършенствана система за дипломация. Освен това българската дипломация отчитала традициите на българи и славяни. Изграждането й по време на "*езичеството*" ставало именно под влиянието на тези традиции, като представители на двата етноса били включени веднага в дипломатическата дейност на европейския континент. Най-често дейността им се изразявала главно в работата по взаимоотношенията на България с Византия.

През езическия период на България дипломацията е била все още второстепенно средство за уреждане на взаимоотношенията с Византия. Причината за това са различията в степента на социално-икономическото развитие, различните религии и цели на двете страни. Още тогава във "*варварския*" свят съществувало недоверие към византийската империя и нейната дипломация. **Изменението в социално-икономическото развитие на България през VII век и окончателното заселване на славяните на Балканския полуостров наложило по мирен път да се уредят взаимоотношенията с Византийската империя.**

В новите условия дипломацията разширила обсега на разглежданите въпроси - за спиране на военните конфликти,за сключването на съюзи, за получаването на откуп за

пленници, за отстъпване на византийски градове и селища, на територии на новите заселници срещу задължението да бранят държавата и други.

Българите и славяните много бързо възприели общоприетите средства и правила, утвърдени в дипломатическата работа от древни времена. Мисиите им били оглавявани от хора с висок авторитет сред съвременниците им. Личността на пратеника била неприкосновена, но това правило не винаги се спазвало. В средата на VI век антите убили пратениците на хана, защото те поискали от славянския вожд безусловно по подчинение на същия. По-късно в знак на отмъщение аварите убили славянския пратеник Мезамир.

При необходимост начело на пратениците заставал вождът на племето. Така постъпил кан Кубрат, като през 635 г. пристигнал лично в Константинопол за сключване на договор с Ираклий.

Според запазените исторически свидетелства българи и славяни се отнасяли с особено внимание към чуждите пратеници. Липсата на сведения за външнополитическата им дейност показва, че дипломацията тогава е била на по-ниско равнище у тях, отколкото при византийците. Най-често били сключвани устни договори. С липсата на документи можем да си обясним краткотрайността на тези договори, които най-често били обещания, скрепени с клетва.

С течение на времето, **осъзнали неудобството от липсата на писмени документи, българите наложили практиката договорните клаузи да бъдат изсечени върху камък**. Гръцкият език бил възприет за международен дипломатически език.

През VII до средата на IX век българската дипломация се развивала при специфични условия в страната и преследвала конкретни цели, произтичащи от новите политически задачи на българските владетели.

Наред с господството на езическата религия през разглеждания период налице било и постепенното изграждане на държавната организация, преминала от съюзни начала към единен централизъм. Централизацията вървяла успешно заедно с външнополитическите успехи на българските канове и се отразила и на развитието на българската дипломация. С премахването на елементите на самоуправление при славяните в ръцете на кана се съсредоточила много повече власт и той се превърнал във върховен ръководител на външната политика и на дипломацията на България.

Главната цел, която владетелите на страната преследвали с дипломатически и военни средства, била разширяването на територията и укрепването мощта на държавата с присъединяването към нея на славяните от Мизия, Тракия и Македония. Към средата на IX век тази цел била постигната.

Постоянните проблеми, които решавала българската дипломация, били свързани главно с утвърждаване границите на страната и регулиране с изгодни договори на взаимоотношенията с Византия. Главните усилия били насочени към признаването на страната от Византия и съобразяването на последната с реалните политически и икономически български интереси, да не нарушава установените граници и да плаща наложения й с договора от 681 г. годишен данък. Така постепенно бил натрупан дипломатически опит, особено важен през последните столетия, когато българската държава се превърнала във важен политически фактор в Европа.

Като венец на цялостната военна, дипломатическа, културна и строителна дейност през езическия период, е старобългарското изкуство, чието най-впечатляващо произведение е Мадарският конник. Този паметник на културата няма аналог в ранносредновековна Европа. Скалният релеф при с. Мадара е изсечен на височина 23 м и представлява конник с тичащо зад него куче. Под конника е изобразен лъв, прободен с копие. Непосредствено до релефа са разчетени три надписа от времето на кановете Тервел, Твирем (Кормесий) и Омуртаг, отразяващи събития от българо-византийските взаимоотношения. Мястото, където е изсечен релефът, не е избрано случайно, защото тук, при с. Мадара се е намирало най-значителното култово средище на българите, за което свидетелстват останките от откритите езически капища.

Цялостната дейност на ранносредновековна България през езическия период е била свързана почти изцяло с византийската империя. Редно е да се отърсим от заблудата, че тя е гръцка империя. Такава тя става едва по времето на турското робство. Самите византийци не са се наричали никога с името, с което днес ги наричаме.

Според проф. П. Мутафчиев "*... поданиците на империята винаги са наричали себе си римляни по потекло, макар, че мнозина "начетени" византийци вярвали, че у тях тече кръвта на народа на Ромула и Рема. Римска по произход беше само държавата им. Името "ромей" у тях означаваше държава, не национална принадлежност ... Не гърци, а траки, исаври, сирийци, арменци и синове на различни малоазийски племена бяха и най-значителните византийски държавници и пълководци*".

Те получават името византийци по древното название на Константинопол - Византион - столицата на древната империя. **Византиец означава столичанин, жител на Цариград**.

С империята на този народ е свързана ранносредновековната битка за могъщество и величие, която в края на езическия период - средата на IX век, е спечелена от българите във военно и стратегическо отношение изцяло.

През езическия период в България материалната и духовна култура бележат значителни успехи. Нейното население, макар и все още да било етнически разпокъсано, разгърнало високи творчески възможности.

Значително влияние за сравнително бързото развитие на материалната и духовна култура в нашата страна до средата на IX век оказала съседната империя Византия, чиято територия (исконна българска земя в по-голямата ѝ част) била богата с паметници на културата и традиции, на основата на които възникнала българската държава.

Постигнатото политическо и икономическо укрепване България и създадените вътрешни условия в нея, са основният фактор за развитието на нейната материална и духовна култура. **Творец на културните ценности било цялото българско общество.**

Цялото творчество - материално и духовно, през езическия период получило нова насока в резултат на класовото разслоение на обществото със започналия процес на феодализма в страната. Всичко това се явява солидна база за по-нататъшния политически и културен възход на българската държава през следващите десетилетия и столетия от нейния просперитет.

ИСТОРИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ ТЮКЮЕТСКИТЕ КАГАНАТИ ОТ КАРАБУЛГАР, ХАЗАРИЯ И КРАЙ ВОЛГА

Удържалият голяма победа над китайците в края на VII век кан на тюкюетите - истинският Дуло - Мочжо, ограбил китайските гранични провинции през 701 г. и се оттеглил преди китайските войници да се окопитят. През 703 г. той изпратил своя посланик Мохе Даган с искане китайският престолонаследник да се ожени за дъщеря му. Страхуващите се от него китайци се съгласили и той им подарил 1000 коня.

През 706 г. императорът се отказал от брака и обявил с указ награда за този, който убие кана. Мочжо изпепелил китайските провинции.

Когато през 710 г. на китайския престол е издигнат Жуйцзун, със специално послание до него кан Мочжо поискал мир и роднинство. След съгласието на императора бил сключен договор, съгласно който той, като равен на хана, се задължил да му изпрати китайска принцеса. След четири години императорът обезсилил едностранно договора.

Като добър дипломат кан Мочжо изпратил като заложник в китайския императорски двор сина си. Китайците дали за съпруга на сина му княгиня Нинхян джоу.

Кан Мочжо ловко маневрирал между войната и мира, с което попълнил харема с китайски благороднички и държавната хазна.

През 710 г., при неуспешен поход на юг, десет племена от рода Дуло и сянбините (монголските племена) поискали китайско гражданство, а при опита на Мочжо да им попречи, същият бил убит. Така загинал един от последните достойни държавници на рода Дуло в Азия.

Новоизбраният държавен глава Могилян с прозвище Бигя кан предложил управлението на брат си Кюе Дълъ. Поради голямата опозиция двамата се споразумели Кюе да стане източен кавхан (пръв престолонаследник) и пръв пълководец. По този начин, съсредоточавайки много власт, той се възползвал и избил неудобните боили.

Могилян решил да огради двореца си със стена и да построи храм на Буда и Лао цзъ. Неговият съветник (тъста му) заявил:

"Тюкюетският народ по численост не би могъл да се сравни и с една стотна от китайците ... Най вече - учението на Буда и Лао цзъ прави хората човеколюбиви и слаби, а не войнствени и силни."

На искането на Могилян към китайците за мир те отговорили с поход от 300000 войници начело с военния министър Ван Цзун към границата на хонорите. Възползвал се отново от съветите на тъста си, Могилян победил китайците и възстановил хонорските граници през 720 г.

През 721 г. Могилян предлага наново мир на китайците, които приели предложението и междудържавните отношения станали образцови. Идеята на Могилян да се ожени за китайска принцеса не се осъществила, защото бил отровен. В негова чест били издигнати храм и паметник.

След тези събития тюкюетският дом при управлението последователно на сина на Могилян - Ижан кан и на малолетния му брат Бигя Гудулу кан, и на трима регенти, губи завоюваните позиции.

През 724 г. начело на каганата е издигнат Усу Миши, който, след като отказал да приеме послание от китайците, бил нападнат и убит.

Издигнатият на престола през 744 г. Бай Хулунфи, не получил подкрепата на боилите и китайския император. Китайците толери-

рали Гули Пъйло, който се оженил за Пуфу - съпругата на бившия кан Могилян. Последната получила императорската подкрепа. Държавата се извисила, а след убийството на съпруга на Пуфу и двамата й сина, рухнала.

В извлечението на Бичурин от "*Историята на династия Тхан*" се чете:

"... *Данък плащаха, едва девет народа, от предишните поколения народи. Уйгурите овладяха всички тюкюетски земи*".

Основаното още в началото на тюркския каганат царство - Западен каганат, е начело с обезсърчения от загубеното чувство за държавност кан Ашина. Последният Ашина в началото на VIII век потегля на юг.

През 704 г. Ашина Хян и Ашина Хуайдао поделят изпразнените от съдържание кански титли. Управлението им било безлично. Опитали да се сродят с китайците, двамата били убити. С това управлението на Асеневци в Западния каганат приключило.

Наследилите ги държавници Туциши - Учжил, кан Согъ, Тухосян Гучжо кан, кан Мохъ Даган били от други родове. Своя опит за завоюване на суверенитет те заплатили с живота си.

В гражданската война през 766 г. черните и жълти родове се изтребили взаимно. Хонорската империя престанала да съществува. Част от поданиците й приели китайско, а друга - уйгурско поданство.

През 751 г. редовната китайска армия от хонорски произход била начело с отличния пълководец Ан Лушан. След неуспешната война с Тибет, Ан Лушан бил изправен срещу домогналата се до императорския двор очарователна Ян като наложница първи разряд и станала господарка на Китай. Ан обявява свещен поход за сваляне на наложницата. Императорът и Ян напуснали столицата. По пътя, по заповед на велможите, войниците смъкнали със сила и убили красавицата Ян, а императорът бил принуден да се отрече от престола в полза на сина си Ли Хън. Ан Лушан влязъл в обезлюдената столица. Друг представител на рода Ашина - Цзун-ли, начело на сънародниците си от Ордос, с помощта на уйгури и тибетци, нападнал Ан Лушан, убил го и сложил край на въстанието. След победата император Ли Хън възстановил баща си на трона.

Това въстание донесло големи беди на Китай. Един от въсталите пълководци Ши Съмин подновил борбата и през 759 г. край град Йечън влязъл в сражение с уйгурите, които застанали на страната на императора. Гражданската война приключила в 762 г. Страната била разорена. От 52 млн. души през 754 г. жителите й намалели на 17 млн. през 764 г.

В каганатите владетелите от Дуло запазили по-големи средства, поради което властта на Асеневци на върха била символична. Китайците не избиват, а ползват хонорската аристокрация. Чрез заселване в Китай и браковете им с красиви жени, само за 50 години чужденците са претопени.

Спазвайки последователно тактиката си, китайците успяват да покорят и ликвидират тюкюетските (хонорски) каганати.

Сложен е край на присъствието на древните ни предци хонори в Далечния Изток.

През 766 г. е сложен окончателният край на Великата хонорска империя.

На запад от тези земи продължава да съществува Хазария, чийто васал е Карабулгар, начело с кан Тат Утяг (Царичин).

През VII-IX век съществували две мощни християнски империи - Византийската и Франкската, два каганата - Аварския (до началните десетилетия на IX век) и Хазарския - Кордовския арабски халифат, както и две мощни български държави - Дунавска и Волжко-Камска. Именно тези държавно-политически формации създавали основния облик на Европейския континент, играейки най-значима роля за изграждането не само на материалната, но и на духовната му култура, със съответните специфики и различия. Наред с това продължават да съществуват и двата тюркски каганата. През VIII век те вече са изчерпали своя потенциал и престават да съществуват.

Под властта на хазарите са черните българи на Бат Баян. **Карабулгар е стабилизирана като държава при кан Сула (700-727 г.)**. За разлика с войнстващия си баща Бат Тимер този владетел сериозно се занимавал с развитието на търговията. Той разпоредил и били изградени стабилни сухоземни и водни пътища към земите на днешните Австрия, Литва, Византия, Крим, Сибир и Кашан (в пределите на Дунавска България). Обособени били 10 административни области под ръководството на съдии. Изградени били нови градски центрове - Кан (ев), Болгар, Биляр, а и по-късните столични центрове на Волжко-Камска България - Харков, Чернигов (Караджар), Владимир (Булимир).

В периода 727-759 г. начело на държавата е кан Бат Авар, а през 760-787 г. кан Тат Утяг (Саричин, Царичин). Правнукът на кан Сула - кан Караджар измества появилия се претендент за киевския престол Дима Тариян (Дамян) на Тат Утяг (Бесермен) или Българина. При междуособици между карабулгарските българи и буржалските хазари правото си за престола оспорват Тат Утег - син и служител на Тат Утяг Царичин. Начело застава Тат Утег из-

вестен като кан Караджар. По негово време имало стабилност на държавното управление. Той загива ненадейно и е погребан през 815 г. в град Караджар, сега Чернигов.

Историята на Карабулгар тясно се преплита и с историята на хазарите. Хазарската история е изпълнена с битки с арабите, които след победата им при Константинопол от владетеля на Дунавска България кан Тервел, започват масирано настъпление към Кавказ.

Първата битка между хазари и араби е през 700 година. Тази война продължила без победител цели тридесет години. Без героичната съпротива на братята на дедите ни - хазарите, Европа би изглеждала по друг начин. През 708 г. управителят на Армения и Албания - синът на халиф Хишам, превзел Дербентската крепост, но още през 710 година хазарите си я възвърнали.

В същото време загубилият битката с българските войски през 708 година василевс Юстиниан през 710 година, с цел отмъщение, изпраща войски срещу Херсонс. Жителите на града поискали хазарско поданство. Изправили се един срещу друг в мълниеносна битка и хазарският владетел бил откаран окован в Константинопол. Малцина от жителите на Херсонс оцелели, а другите били избити или предадени в робство. Начело с арменеца Вардан избухнало голямо въстание в Херсонс. След победата над византийците Херсонс получил статут на град-държава под попечителството на каганата с цар арменеца Вардан. Той преплувал Понта (Черно море) и влизайки в Константинопол, убил последния представител на династията Иракли, управлявала Византия цял век.

На 3 юни 713 година Вардан бил заловен и ослепен. Начело бил поставен нов държавник Артем Анастасий II. Договорът с Византия предвиждал Херсонс да принадлежи на Византия, но да е крепост на Хазария. Двете държави се задължавали да си помагат взаимно в битките с арабите.

Арабският халифат нахлул в Испания на 19 август 711 г. и разбил армията й. Начело на халифата през 715-717 г. бил Сюлейман, който на 15 юли 717 г. обсажда за трети път Константинопол, но по-късно е разбит от кан Тервел. По негово време била окупирана и част от територията на днешна Франция. Решавала се съдбата на Европа. Завоевателите вървели от запад на изток.

Същевременно в 713 година арабите обсаждат Дербент - ключа на Кавказ. След като за три месеца не успели да превземат крепостта, я разрушили и навлизайки в Хазария, достигнали до Семендар, където ги срещнали войските на хазарите. Арабите не посмели да нападнат и се оттеглили.

Хазарите възстановили господството си над Албания, а през 721 година избили войските от гарнизона на арабите в Армения. 721 година се оказала решителна за битките между хазарите и арабите и французите и арабите. След като арабите били разбити край Тулуза, кралят на французите решил, че сега е моментът да се отърве от нашествениците и се обърнал към владетелите в Европа за помощ. За първи път, но само докато минала опасността, Европа се оказала единна.

През същата година новият управител на халифата в Кавказ се отправил на поход и разорил много хазарски селища, като достигнал до крепостта Дербент и я превзел. На 35 км от Дербент 5-хилядната армия на арабите победила 40-хилядната армия на Хазарския каган Борджил. Град Хашин се откупил и признал за васален, а град Семендер и Беленджер били превзети скоро. Беленджер (Булкар) се превърнал в ад. Много от жителите на града - пленници били удавени и изклани. Били сринати даже курганите на града. Разбирайки, че каганът е събрал нова войска, арабският военачалник спрял при Варачан и се оттеглил в Албания. Войната завършила с огромни щети за хазарите. Арабският пълководец превзел и страната на аланите (осетинците) и ги обложил с нечувани данъци. Поради това те потеглили към степите на днешна Украйна, където се смесили с котрагите.

През 724 година каган Борджил нахлул в Албания и обсадил няколко града, но арабите, които потушавали вече согдийското въстание, го отблъснали и нападнали Хазария, където, след като ограбили една провинция, се оттеглили. Така в центъра на Арабската империя държавата на Асеневци останала непобедима. През 725 година арабският и хазарският пълководци Маслама и Борджил се изправили един срещу друг. Хазарската конница предприела изпитаната тактика на внезапни набези с невероятен психологически ефект. Използвайки обилните валежи и стъписването на арабската войска, Борджил нападнал Армения и им нанесъл жесток удар. Успехите на Асеневци в земите между двете морета дали сила на согдийците и тяхното въстание продължило до 736 г.

Войските на каган Борджил достигнали до стените на Ардебил, където били посрещнати от арабската армия. Последната била разбита и голяма част от нея побягнала, а друга, начело с пълководеца й Джерарх, приела боя. Пълководецът загинал, а семейството му било разпродадено. На бойното поле загинали 25 хиляди араби, Ардебил паднал и Борджил, опустошавайки Албания, достигнал до Диарбекир. Борджил обсадил Варачан, но бързо възстановилата се 50-хилядна арабска армия разбила неговата

100-хилядна армия. Отново войната между двете армии завършила без победител.

През 732 година се състояла историческата битка между араби и франки при Поатие, когато след убийството на арабския пълководец тяхната армия се оттегля. Враждата обаче не стихнала и през 734 година арабите овладяват Авиньон, а през 744 година Лион. Същевременно Маслама наново тръгнал срещу хазарите. Заобикаляйки Дербент, грабейки хазарската земя, достигнал до Семендер. Маслама, след като видял войските на Борджил, се изплашил и се върнал в Дербент, където станало сражението. Поради предателство била ранена майката на Борджил - каган на Хазария. Когато се вдигнали наново, арабите обкръжили Дербент. Бойците на Борджил се оттеглили без да влизат в сражение.

Маслама оставил 24 хиляден гарнизон от сирийци и се оттеглил в Сирия, а на негово място бил поставен Мерван ибн Муххамед. Узнали за това, хазарите се върнали в дагестанските селища. С 40 хиляди войници през 732 г. Мерван тръгнал на поход, но не постигнал успех поради суровите природни условия.

През 735 г. Мерван наново достигнал Кавказ и предложил мир на кагана на Хазария. На страна на арабите срещу аланите застанали и арменците. Войската на Мерван минала през крепостите Дербент и Дарял. Борджил, който вече бил каган на Хазария, нямал време да реагира. Той организирал 40 хиляди защитници на Семендер и започнал да събира армия от Волга.

Разбивайки Борджил, Мерван заобиколил волжката столица, разорил земята на буртасите и се втурнал след него.

При недоразуменията във войската на хазарите бил убит предводителят им Тахан Хазар. Без да подозират дори, че нахвърляйки се срещу войските на хазарите, били избили 17 хиляди души.

Войната свършила. След 30 години на невиждана съпротива Хазария паднала. Царството на сабири и берсили било разорено, а столицата им Варачан била изпепелена. За да има трайни последици победата му, Мерван предложил Хазария да приеме исляма и да се подчини на халифа, което предложение било прието от Борджил. Той нямал друг избор за маневра, за да запази държавата си.

Мерван признал върховната власт на Борджил и го нарекъл свой брат. Той потеглил с 40000 конници към Албания, но те се разбунтували и били изклани. Този поход, осъществен през 737 година, бил наречен "*Бързият рейд*". **Сложен бил край на хазаро-арабските войни и настъпил 30 годишен мир.**

През 737-738 г. настъплението на арабите в Югоизточна Хазария било потушено от въстаналите българи бурджани. **Погромът, нанесен от арабите над десетки хиляди хазари и българи, предизвикал масовото им преселение. Макар и встрани от тези събития, Карабулгар е бил принуден да подкрепи и даде подслон на бежанците от Кавказ. Част от тези бежанци вече са приели исляма през първия етап на ислямизирането на древнобългарските народностни групи през 737-733 г.**

След победата над Хазария арабите, навело с Мерван, нападнали кавказките царства на горските народи. През 739-740 г. Мерван жестоко се разправил с тях. След месечно обсаждане със специални съоръжения навлязъл в Шали и го сринал, избивайки мъжете, след което превзел крепостта Тиран, градовете-държави Серир, Туман, Зирикирин, които били задължени да плащат годишен данък - главно зърно и роби - девици и юноши. Тези Кавказки царства били разорени, защото преди това била победена главната империя Хазария.

Достигнал слава и богатство, през 739 г. Мерван се връща в Дамаск и овладява арабския престол, но потегляйки срещу найголемите си опозиционери иранците, загубил битката и побягнал в Египет, където бил заловен и обезглавен.

На престола в Дамаск бил издигнат "*кръвожадният*" според народностното определение, Абдулрахман, който отишъл в Палестина, а после в Испания. Той се обявил за независим. Династията му управлявала 300 години.

Вторият емир на областите Мамсур, получавайки оплакването на назначения от него управител на Албания Язид, че Армения не се развива икономически поради постоянните набези на хазарите, намерил универсалното решение - Язид да поиска ръката на хазарската принцеса.

Начинанието било благословено от каган Багадур и дъщеря му Хатун с 20 фургона храни, дрехи и съдове, както и 10 фургона с багаж с врати, обковани в сребърни и златни пластини, и внушителна свита, разпънала шатри край град Берди. След 2 години и 4 месеца брак с Язид починали децата им.

Бащата на хаган Багадур, начело на хазари и тюрки, върлувал през април 763 г. в Армения, където избил много мюсюлмани в знак на отмъщение. След това разбил и пленил край Дербент 55 хилядна арабска армия. Хамзин, Алан и Лакая били обявени за хазарска територия.

През 764 г. хазари и тюрки начело с Астаркан навлезли в земите на верния си съюзник Армения, стигнали до Иберия и

запалили Тбилиси. Едната арабска армия се разбягала, а другата била разгромена. Хазария вече престанала да бъде васал на халифата.

През 762 г. Халифатът започнал да строи Багдат, опасан с три реда крепостни стени с дворец на държавния глава в центъра. В зандана в Багдат бил изпратен грузинският княз Картли Нерсе от 772 до 773 г. Върнал се у дома и продължил борбата срещу арабите, потърсил, но не получил помощта на княза на протектората на Византия Абхазия и се оттегли от политиката. Това обаче не значело, че отношенията между хазари и араби се подобрили.

В 785 г. сред войските на укрепилия се в Дербент Осман кан Омара ибн Хареим избухнала епидемия и той бил снет от поста. В 791 г. за наместник на Армения и Албания бил ал Фадл ибн Халид. Той нападнал Хамзин, но бил разбит и принуден да бяга.

Седем години по-късно, през 798 г. поискал за жена дъщерята на кагана. По пътя тя била убита. Каганът се впуснал с войска в арабските владения и според летописците извършил такива погроми, за каквито земята не е чувала. Това бил краят на арабския Халифат.

За хазарите нямало враг, от който да се страхуват, но загубили и мотивацията да бъдат единни. Асеневци решили да превърнат веротърпимата конфедерация в монодържава с монорелигия и централизирано управление, с което я обрекли на гибел. Сложен бил краят на първото Хазарско царство.

Пряко свързана с историята на това царство продължава да бъде историята на Карабулгар, вклинената българска държава васал на Хазария между Аспарухова и Волжко-Камска България.

В продължение на 40 години, по времето на кан Угор Айдар (Угор Щастливия) от 815 до 855 г. нараства авторитетът на Карабулгар. Угор Айдар застава на престола 15 годишен на мястото на трагично загиналия си баща кан Караджар. **По негово време били приобщени сродни по произход български народи и територии чак до средното течение на река Волга (Итил, Ател, Атил). Властта му се разпростряла далеч извън пределите на Черна България, чак до Галидж (Новгород), Джир (Ростов), и Болгар (областта по средното течение на Волга)**. В тези територии са включени поречията на реките Кама, Белая Урал, средното и горното течение на река Дон и Северски Донец - земи, които преди това са принадлежали на Стара Велика България. Процесът на разпад след кан Кубрат започнал да действа в обратна посока - към единение при кан Сула, а при кан Адар наби-

ра пълна скорост. За щастие на новия кан той наследил от баща си предани и патриотично настроени съветници.

Най-силно сред съветниците на кана се откроявал кавказкият Будим като през 816 г. освободил повторно от съседните непокорни племена градовете Кан(ев), Галич (съвременен украински град) и построил селищата Урус, Джир (Ростов) и други. Приобщени били територии чак до Семендер (Североизточен Кавказ). Това приобщаване се дължало и на мощното надигане на тамошното българско население начело с Абдала Синдж, въпреки че през 820 г. хазарите успели да се справят с голямата част от тях. Част от оцелелите забягнали във Волжко-Камска България, където основали град Кубар (Нур Сувар). Синът на водача на въстанието Шамс, заедно с придружаващите го, се заселил край Бащу в Карабулгар. Заради този бунт и приобщаването на ислямизираните българи от Кавказ се достигнало до сблъсък с хазарския каган.

В армията на балтвара кан Угор Айдар с военачалник Будж били включени 5 хиляди българи, 10 хиляди анчийци, 3 хиляди уруси, 2 хиляди ратници на самия военачалник. Срещу тях била изпратена 100-хилядна конница на хазарския каган.

При Харков хазарите претърпели поражение, като оставили на бойното поле 70 хиляди души.

Заобикалящите Карабулгар племена от славянски произход, маджари и печенеги продължавали набезите си срещу българската държава на миролюбивия кан Айдар. За тези набези те били непрекъснато подстрекавани от Хазария.

През 832 г. хазарите отнели властта на българския наместник на Галидж, която българите си възвърнали в 840 г. **Под водачеството на сина на кан Джилка, с нанасяне удар на съседните враждебно настроени племена, са възстановени границите на Кубратова България**. Овладени били земите до средното и горното течение на Урал (Джайке). Без кръв към земите на владетеля бил присъединен и Галидж. Последният син на хазарския каган избягал, а военачалникът на гарнизона Халиб (Глед), който бил изменил на българите, отново приел тяхното върховенство и бил помилван от кан Айдар.

Халиб се бил оттеглил от държавата на кан Айдар поради несъгласието си с разпространението на исляма върху територията на цялата държава под влиянието на бащата на Михаил Бащу - тебира Шамс.

Владетелят на бъдещия могъщ град - столица Болгар Борис доброволно се подчинил на своя непобедим сродник владетеля в Бащу кан Айдар. 20 годишният съветник на кана балтвар Михаил -

син на Шамс напълно удовлетворил изискванията на владетеля за разпространение на исляма. От извършеното преброяване на поданиците през 840 г. личи, че те са общо 1233000 фамилии, от които 550000 карабългари, 600000 в Балин (Суздал) и 173000 във външен Карабулгар - Сувар и Бактар. През 855 г. кан Угор Айдар починал и бил погребан в Караджар, близо до мястото, където почивал баща му кан Караджар. **Смъртта на Айдар се оказала повратен момент в развитието на Кара Булгар, за която настъпили последните години от нейното единно съществуване. Настъпил период на разпад на Черна България и утвърждаване на политическата сцена на сребърните българи на кан Котраг. Сребърните българи от Кавказ след разпадането на държавата на Кубрат заемат земите срещу Бат Баянова България, превръщайки ги в център на Азия за периода от VII до края на XVI век.** Българите котраги и барсили населяват земите на север край бреговете на Волга.

Най-много сведения за българите от страната на Котраг черпим от книгата на Е. П. Турнелери "*Развалините на Болгар и древните българи*", издадена през 1925 г. От нея личи, че към датата на издаването й в Болгар все още стърчат повече от петдесет надгробни капаци с относително запазени надписи. Тези надписи са с повече от 1250-годишна история. От най-древните от тях - от 675 година съдим, че **котрагите са живеели още по времето на Стара Велика България, в земите, в които по-късно се заселват окончателно и мнозинството от тях, идващо от към Кавказ. Тук те идват в места, където е имало изградени селища, в които е воден организиран живот. Североизточното разширение на Стара България след кан Кубрат е станало в земите на котрагите, живели там преди няколко столетия**. От надписите личи, че най-древният паметник, останал да съществува до времето на Тунелери е от 557 г. на арменски език. Надписите са много смислени и поучителни и говорят за ислямската погребална култура.

Ето текста на част от тези надписи:

"*Бог е вечно жив. Този гроб е на Агула, син Ахметов. Смъртта е чаша, от която всички смъртни са принудени да пият. Гроба - врата, през която всички трябва да минат*" и "*Този гроб е на прекрасната, благочестивата принцеса, дъщеря на Разай, родом от Шимакската област. Велики Боже! Дари й вечно блаженство! Прости й греховете! Запечати й на лицето небесна светлина в деня на Страшния съд!*"

След смъртта на кан Кубрат най-големият му син Бат Баян държи властта в центъра на империята, а Котраг и Аспарух - съот-

ветно вторият и третият син, държат съответно лявото и дясното й крило като съуправители (съвладетели). Последните двама разширяват нейната територия в югозападна и в североизточна посока. В резултат на силен натиск на номадските племена, идващи от вътрешността на Азия, се влошили и взаимоотношенията между родствените хазари и българи. Принос за това има и дипломацията на Византия, която се стреми да се предпази от българите, които я притесняват на азиатската и на европейската й граница.

През VIII и особено през IX век, когато Стара Велика България прекъсва връзките си с територията, заета от кан Аспарух чак до р. Тимок на запад, българската администрация се изтегля постепенно от обширните територии между Кавказките планини и устието на р. Волга. Единната територия на България е разпокъсана на територията на долното течение на р. Днепър и р. Днестър в края на VIII век и Стара Велик а България се "*свива*" на североизток.

През 740 г. край р. Волга сребърните българи на Котраг основават гр. Болгар. Негов символ станал крилатият барс (голямо, хищно животно от семейство "котки") като тигър на кубратовите българи. Той бързо се развива като голям търговски и производствен център.

В края на VIII и началото на IX век на територията на Велика България започва да прониква ислямът. Постепенно изтеглилите се на североизток в района на Поволжието и Урал българи котраги станали основа за приобщаване към тях на много други племена като буртаси-мишари, сувари-барсили, тюрки, хазари, авари, хуни, утигофури, утиги и други. Така в голямата племенна общност започва формирането на народа на Волжка България. Исторически има пълно съвпадение, когато се сменя старата тюркска религия и се образува нова по качество народност между двете Българии - на Дунав и край Волга.

Волжките българи (кучи-булгар, котраги) от арабите били наричани "*външни*" българи - наименование, съответстващо на местонахождението им в Стара Велика България. Обратно на тях подвластните племена на Бат Баянова България - Карабулгар, включена в пределите на Хазарския каганат и "*черните българи*", били наречени "*вътрешни българи*".

Археологическите данни показват, че българските поселници при реките Волга и Кама са от VIII век. **В първите години преселилите се по река Волга котраги водели преимуществено полууседнал начин на живот, но наличието на селища и останалото население от котраги от предните столетия им дало възможност за бързо преминаване към уседнал начин на живот и**

развитие на земеделието и животновъдството. Няма данни за попадане на котрагите българи под хазарска власт.

Изключителната упоритост и солидните агротехнически знания позволили на сребърните българи да работят на скованата от студ земя в североизточната част на днешна Русия. Тук те дават своя опит в обработката на земята, в съхраняването на зърното и развитие на търговията.

Първоначалната родово-племенна организация била заменена с начална форма на държавност във формата на конфедерация на племена от различен етнически произход. Водещата роля на българите била от съществено значение. Само след столетие те имали вече своята значителна роля и самостоятелна държава, която по-късно прераснала във Волжко-Камска България и станала една от най-могъщите държави, обединени в тогавашния свят.

Появата на българите край Волга не е еднократно събитие, а става постепенно, на вълни от преселници българи-котраги и други племена, както от Приазовието, така и от отстъпващи воини към река Дон и Долна Кама.

На Средна Волга преди това са живели племена, представени от Именковската, Кушнеренковска и други археологически култури, както и номади от Тюркския каганат. Придвижвайки се към Средна Волга българите се натъкнали на местни угро-фински племена. В началните десетилетия VIII век българите-кутригури не са хомогенна народност, а са нееднороден по етническия си състав съюз. Те са част от сарматите.

През втората половина на VIII век в района на Средна Волга и Долна Кама се заселват и маджарите (унгарците). Двата народа се смесват интензивно. Автохтонното население на буратсите, новодошлите савири и берсили, както и силното политическо и културно влияние на Хазарския каганат, допринасят за тюркизацията на българите - котраги. Тюркският елемент в ранната култура на Волга съществува, но той не е присъщ на българите - котраги. Разбира се, при голямото смесване на народите, в резултат на Великото преселение, не дава възможност да има чисти народи. От имената на първите градове, създадени на нейна територия - Болгар, Биляр и Сувар личи, че българската държава, създадена от различни етноси в началния период на съществуването си, не е била единна, а се е състояла от различни княжества.

Българите - кутригури не били носители на държавно творчески традиции, каквито виждаме при техните сродници българите - уногундури. Първото им масово заселване край

Средна Волга било около времето на арабските походи край Кавказ и Долна Волга след 735 г. Контактите между дунавските и волжките българи не са преустановявани и след създаването на Хазарския каганат. Особено активни те са през първата половина на VIII век, както и в началото на IX век. Съчинението на Константин Багрянородни "*За управлението на империята*" сочи причините за това. Тогава, според археолозите е първата вълна на преселване на северночерноморските българи към Волга. Причини са и гражданските войни при хазарите, въстанието на сабирите и разправата на хазарската войска с християнизираното население на Крим и Таман, и разрушаването на Българското Цимлянско градище.

Има данни за участието на Крумови воини от Дунавска България и на заселилото се тук, дошло от Северен Кавказ и Приазовието, българско население. **Усвояването на териториите в района на Средна Волга и изграждането на княжествата на различни етноси се осъществява в рамките на нецентрализиран родово-племенен съюз - конфедерация. Това е първоначална държавнообразуваща стратегия и реалност в периода на VIII и първата половина на IX век.**

В този период културният модел на Волжка България не е с изчистена структура, така както е в Дунавска България. Структурите на този модел се изграждат под въздействието на хазарите, под чиято зависимост изпадат сребърните българи. **Волжка България се изгражда като нецентрализирана държавна структура, като вторична българска диаспора. Културните модели на Волжка и Дунавска България са различни, поради различията на културните взаимоотношения и заемки.**

Тези различия водят до промяна в културните модели и в материалната и духовна култура на двете български държави почти едновременно, още през втората половина на IX и началото на X век.

Бат Баяновите "*черни българи*" били най-близките съседи на угорските (маджарските) племена, които се придвижили на югозапад от Приуралието в началото на IX век. Те навлезли и в Хазарския каганат. Според К. Халиков към тях се присъединили известен брой оногури, българи есегел и волжки българи, а малко по-късно - сребърни българи (котраги). Кан Омуртаг през 818-822 г. предприел поход отвъд Днепър, в земята на разбунтувалите се срещу религиозната политика на хазарския каган българи. Според писмените източници хазарите в началото на тридесетте години на IX век се намирали в степите на Северното Черноморие и били съседи на Дунавска България. В този период до нача-

лото на 40-те години на IX век съществува враждебно отношение между хазари и маджари.

За първи път маджарите се споменават във византийските хроники във връзка с участието им в българо-византийския конфликт около връщането на пленниците, заселени от кан Крум на североизток от Дунавската делта. *"Българите, които не могли да преминат отсам прибягали при угрите, като им съобщили всичко за моите поданици."*

Това събитие е от 837 г. и бележи българо-унгарските отношения като отношения на близки народи. Личи, че унгарците са били приятелско настроени към българите и с отрицателно отношение към византийците.

Явно, че поради продължаващия българо-хазарски антагонизъм между българи и унгарци се постигнало пълно съгласие. Българските войски участвали в хазарската война срещу въстаналите камъри, включващи и поданиците на Бат Баян. На тяхна страна били и маджарите (унгарци).

Макар и неуспешен, маджарският опит да се осуети освобождаването на византийските пленници, допринесъл за поддържане на добри взаимоотношения с българите. Този опит не бил изолирано явление в дейността на маджарите в тази насока. Акцията им била част от редица съвместни антивизантийски и антихазарски действия, в резултат на подобрените византийски и хазарски отношения след построяването на Саракел.

Определена антивизантийска насоченост имат и действията на маджарите, възпрепятствали завръщането на руското пратеничество от Константинопол до Киев през 839 г. По-късно хазари и византийци се опитали да привлекат маджарите на своя страна, с което да влошат отношенията им с българите от Дунавска и Волжка България.

Волжка и Дунавска България оказват значително влияние върху развитието на Европа. Волжка България, основана в края на 70-те и началото на 80-те години на VII век е една от най-могъщите държави през Средновековието. На границите между Европа и Азия тя достига до 5-те големи реки - Волга, Ока, Кама и Бяла. За времето си идването на котрагите в тези земи е било световно събитие. Тази територия преди идването на. котрагите била обитавана от угро-финските племена - веди, буртаси, мордови (удмурти), които били без своя държавност и във вражда помежду си. Познанството им с българите било далеч назад във времето. Още по времето на кан Кубрат те се обръщали към тях за помощ.

Първи владетел на Волжка България бил кан Котраг, а след него следвали неговият син Ирнах, Тукки - Туккай, Айдар. Съществуват династични връзки между Волжка България, Хазария и Дунавска България, които най-ярко са посочени от българския изследовател Боно Шкодров. **Тези династични връзки се отнасят главно за периода VII-IX век.**

Създаването на стабилна българска Дунавска държава оказва огромно влияние за развитието на Европейския континент. Спира се инвазията на Византия към Европа, както и варварските нашествия от Азия към Европа. България се превърнала в третата политическа суперсила, определяща и развитието на Европа. Съществените проявления на българската цивилизация по онова време се виждат днес в земите на Украйна и нейните степи, населявани няколко столетия от българите.

Чувството за вековечност и увереността на българите за развитието на страната, Европа и света са поразителни. Те имат своята основа не само в периода на Старият свят, но и в Авитохолова, Ирникова и Кубратова, Волжка и Дунавска България, както и на държавата на черните българи - Карабулгар, а така също, макар и за кратък период и Куберова България или Вардарска България. Българите се явяват като голям суперетнос, обединяващ племена и народи в огромните европейски и азиатски териториални пространства, с огромно политическо, културно и огромно влияние за развитието на ранносредновековна Евразия.

БЪЛГАРИТЕ ИЗВЪН ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

Втората половина на IX век се характеризира със засилена дейност в Карабулгар и във Волго-Уралието (Волжко-Камска България)и Хазария за налагане религия, различна от тангризма - общата религия на всички българи в рамките на Стара Велика България.

След смъртта на кан Угар Айдар настъпва братоубийствена гражданска война в Карабулгар - страната на черните българи. Недоволен от факта, че не е признат от баща си за наследник, Игор Лачин (по-малкият син на Угар Айдар) започнал сепаративни действия в съюз с хазарския каган срещу брат си кан-балтвар Абдуллах Джилка (855-882 г.). Игор Лачин (Угор Айдар - Угор Лачин) се оттеглил на североизток към градовете Биляр и Болгар, подклаждайки бунтове срещу престолонаслед-

ника. За кратък период от време кан Абдуллах Джилка трябвало да се укрепи в Чернигов. Започналата война била с променлив успех. В страната настъпило междуцарствие. Оттеглил се от властта дори съветникът на кана Михаил Бащу, който изградил обител до владението на баща си и през 865 г. започнал да пише своето произведение "Шан казъ дастанъ" (Легенда за дъщерята на кана).

Кан Борис - управител на Болгар, починал през 865 г. В периода, когато кан Абдуллах Джилка разгромил силите на брат си Игор Лачин, кан Борис доброволно се подчинил на Джилка. Със смъртта на Борис бил сложен край на преките наследници на рода Дуло по тези места.

По заповед на кан Джилка неговият син Алмуш начело на 10 хиляден корпус овладява постепенно градовете Буляр и Болгар и от аула Сула провел успешни преговори с владетеля Есагел (Аскал). Той поел изцяло властта в североизточния край на Кара Булгар. **Била възстановена държавата на кан Котраг със столица град Булгар.** Противоборството за престола продължило и по-младият брат - синът на кан Алмуш Игор Мумнин, известен в хрониките като Бат Угор или Бат Игор, наследил баща си Игор Лачин.

От 822 г. гражданската война се разпалва с нова сила. В град Болгар властва Игор Мумнин. Войната става особено ожесточена през същата година, след смъртта на кан Абдуллах Джилка и се води между Бат Игор и по-големия син на Джилка - Алмуш. В това време секретарят на кана Михаил Бащу завършил легендарната си поема за дъщерята на кана, посветена на Бат Игор - владетеля на Болгар и на бъдещата световна империя Булгар.

Най-големият син на кан Алмуш Арбат (Арпат на маджарски) начело на войскови корпус от българи, маджари и други племена за период от 10 години се придвижил на югоизток, към Дунавска България. В същото време на североизток в битките участвали башкирите - баджанаците печенеги. В първия случаи печенегите станали съюзници на българския княз Симеон, в битката за сериозно препятствие на пътя на кан Арбат по пътя му към делтата. Във втория случай **тяхната помощ се оказала решаваща в битките на кан Алмуш (895-925 г.).**

Поради ангажиментите на хазарите в битките срещу съюзниците на княз Симеон, те не могли да окажат помощ на Бат Игор. Разгромът на 4 печенежки племена (баджанаците) от Арбат българите - именци и маджари подпомогнал успешните действията на кан Алмуш през 891 г.

Тази победа е описана от летописците така:

"*Първият успех на печенегите е временен. Дължал се на*

помощта, която им оказал губернаторът на град Мураи-Марду кан Еллак ... Когато Марду кан поискал помощ в борбата срещу тюрките, Еллак му отговорил: "Преди ни не беше самостоятелен владетел и въпреки това не ги исках дан. Днес вече си независим. От какво си недоволен?"

Поради това през 894 г. Елкон отново е нападнат от маджарите и българите на кан Арпад и е разгромен. Използвайки отсъствието на кан Арпад от Карабулгар, който воювал на страната на Византия (Рум) в Долни Дунав срещу Дунавска България, преминавайки през Хазария, Елкон подчинил всички земи, подлагайки ги на грабеж.

Според историческата летопис тази война на Византия срещу Симеон I, наречена "***търговска***", завършила с пълен успех за Дунавска България. Завършва и войната срещу маджарите с тотален разгром на маджарите от Симеон и неговите съюзници печенегите. Маджарите след временен мир настъпили в района на Среден Дунав, където формират унгарската държава.

Част от разгромените му съюзници се заселили в поречието на Кубал, а друга част - във Волго-Камска България, където кан Алмуш вече се бил настанил в Чернигов. Размириците на североизток продължили с битката на тюркмените на Солар върху земите на Игор Мумнин. Кан Алмуш с бърза намеса в тази битка внесъл ред и спокойствие сред волжките българи. Той победил тюркмените при град Сунча и присъединил нови български масиви към уголемената си държава. Настъпил временен съюз между братята кан Алмуш и Бат Игор Мумнин. В резултат на този съюз били приобщени губерниите Болгар, Биляр, Бершуда, Есагел. С подкрепата на новите съюзници кан Алмуш тръгнал към същата Болгар, където след преговорите на Михаил Бащу, Бат Игор Мумнин отворил портите на града Болгар за по-големия си брат, който овладял властта в Болгар.

Според "*Историята на Джагфар*": "***... Бат Угор е син на Джилка - оня потомък на Бат Баян, който направил престол в Киев, прогонен от хазарите и брат си Лачин в 865 г. ... това е една паметна година българската история, в която в междуособиците между двамата братя спомогнал на хазарите да раздвоят българската държава-васал т.н. Черна България със столица Бащу (Киев) на две части - Черна България (Кара Булгар) с център Хориздан (град Путивъл) и княжество Рус с център Бащу (Киев) - т.нар. Киевска Рус ... прогонен, Джилка става владетел на Волжка България ...неговите синове са ... Бат Угор, но и всеизвестният Алмуш, при когото българите приемат исляма.***"

Както е видно, битката за приемане на нова вяра и във Волжка България е навлязла в заключителен етап. Така с особена острота стои въпросът и в съседна Хазария. Хазарското второ царство приема юдейската вяра, която ,като неангажирана с останалите религиозни вярвания, да обедини нацията.

Управлението през IX век станало двустепенно, като каганът станал държавен глава с представителни функции, а държавните дела се движели от царя.

Каганът живеел в огромния си дворец с трон от злато. Той излизал извън двореца само 2-3 пъти годишно, като зад него, далеч назад се движела 10-хилядната му войска мюсюлмани. Поданиците му били длъжни да не се виждат с господаря. С него поддържали връзка само двама велможи. Според ибн Фадлан:

"... *Хазарският цар има 25 жени и всяка от тези жени е щерка на воините му, която той е взел за себе си без волята й. Има още 60 момичета-наложници, при това само такива, които се отличавали с красота. И всяка от наложничките му си има отделен дворец и помещение във вид на купол. Всяка една си има свой евнух,за да я пази ... Продължителността на управлението на царя е до 40 години. Ако той ги надживее (дори) и един ден, то поданиците и привържениците му го уволняват или убиват, като казват: "На този умът вече е по-малко и разсъдъкът му е объркан*".

Според Фадлан погребението на кагана било равно на достойнството му: "*Построен бил дворец от 20 стаи ... като тялото се поставяло в един от бреговете, без някой да знае къде е.*"

Имало и втори вариант. Отпушвали се реки и след погребението на кана пускали реката да тече в руслото й. Извършвалите погребалния ритуал казвали: "*Той влезе в рая*". Гробарите били избивани, за да запазят тайната.

Каганът олицетворявал държавата и връзката й с бог, от което личи, че спазвали религията, идваща от изток.

В Хазария, ако годината е сушава, настъпвал смут сред поданиците и те настоявали пред царя каганът да бъде убит, защото го била напуснала божествената сила.

Царят живеел в своя голям дворец, построен от тухли и се грижел за армията, финансите и правораздаването. Съдебната власт имала особеността да се базира на решаването на делата по верския принцип. Трудните дела се докладвали на царя и той имал правото да ги разрешава.

Според каган Йосиф, управлявал Хазария в началото на X век, юдейската вяра е приета при каган Булан. Затова той предприел похода си към страните "*Рудлон*" и "*Ардил*" - т.е. Дарялския проход на град Ардебил в Албания. Йосиф е каган от "*праведните*" от Булан насам. Властта се предавала от баща на син.

"*Чужд човек не може да седи на престола на дедите ми, а само синът сяда на престола на баща си*".

Тангризма и будизма те наследили от дедите ни от Хунорската империя. Християнството сред тях проникнало с помощта на Константинопол. Мюсюлманството получило предимство, поради арабската инвазия, след като двама от учениците на Пророка се били вече настанили сред волжките българи.

Официално Хазарската църква била подчинена на Константинопол, с учредени епархии през VIII век. През IX век от тези епархии останали да съществуват само Херсонската и Боспорската.

Проблемът за държавната религия в Хазария стоял с особена сила. Islямът би сродил Хазария със страните от изтока, а християнството - с тези от Европа. Бащата на Обидий бил последният езически каган. И не евреите, а **Асеневци защитили хазарския престол**. Обидий приел юдейската вяра, за да обедини муската, кръста и полумесеца.

Съществуват легенди, че в Хазария българи и евреи се били разделили защото българите били бунтари, а евреите консервативни. В Ерусалим правели всичко възможно единоначалието на двата народа да не се излага на показ.

Каганът и болярите приели религията, но тя го отделила от провинциалната аристокрация и в крайна сметка мюсюлмани и християни се обединили срещу юдеизма. За връщане назад не можело да става и дума. Хазария рухнала.

Пламнала гражданска война и въстаниците повикали на помощ маджарите, а кан Обидий - печенегите. Последните смазали въстанието със жестокост и се заселили в земите на Хазария край реките Днестър и Серет. Константинопол насъскал маджарите срещу българите, но Симеон ги отблъснал. Дошъл ред на руската инвазия. По-късно хазарите участват във войната на княз Симеон срещу Византия.

Печенегите отнели от хазарите понтийските степи. Земите им се простирали от р. Сърдаря и Аралско море до Европа. Те имали несметни богатства и многобройни стада. В същото време, в края на IX век Хазарската империя клоняла към своя залез.

Една от първите мерки на кан балтвар Алмуш във Волжко-Камска България била да преброи данъкоплатците. Към 910 година те се били увеличили на 320 хиляди, което означава, че, поданиците на държавата са се увеличили на над ми-

лион и сто хиляди семейства или населението възлизало на 7-10 милиона души.

В периода 894-896 година Арпад - по-големият син на кан Алмуш, попаднал в неизгодно положение спрямо Хазария и печенегите и след битка с печенегите и българите от Дунавска България **овладява старите земи на държавата Дуло, известни още като Авария, по средното течение на Дунав, където основава Маджарската държава. Засилил се натискът на хазарите върху Волжко-Камска България и Карабулгар с център Киев.**

Едва заел трона, кан Алмуш изпраща сина на Михал Бащу Абдуллах ибн Бащу при кагана на Хазария Сапар, от когото поискал за своя жена дъщеря му Нушаба. От нея той имал двама сина - Михал Ялаку и Мал, и дъщеря Зухра. През този период завършва и дейността на видния просветител Михаил Бащу ибн Шам Тебир, който през 900 г., осемдесет годишен, връщайки се от пътешествие из Урал се удавя в придошлата след буря река Найдел (днешната Белая). По заповед на своя губернатор тангристите изваждат от реката тялото на удавения и го занасят на високо място. Губернаторът се обърнал към мъртвеца със следните думи: "*О велики шамане Бащу Тинтява! Ние обесихме мъртвото ти тяло, за да може час по-скоро и по-бързо да се добереш до небесния кан Тангра, както и отново да се възродиш в нашата земя*".

Според легендата участниците в погребалната церемония чули гласа на Бащу: "... *Ако обаче вие продължавате да живеете неправедно, както и враждувайки помежду си, се убивате един друг, то аз ще се върна и ще ви се явя отново, но вече като провидение на Тангра, за да ви накажа* ..."

По този начин, **чрез легендата се пояснява и приемането на исляма от тамошните тангристи**. Тялото на благородника било прибрано от сина на генерал-губернатора Бирон Бел Юмрат (Буламир, Владимир), а след извършената подготовка на тленните останки, погребението осъществил синът му Абдуллах - владетел на Дебър скит.

В 855-900 г. Михал Бащу написал окончателно забележителното си произведение "*Легенда за дъщерята на кана*" и основал 222 училища за българските деца. **Под негово ръководство, като един от най-ревностните разпространители на исляма, великият град Болгар се превърнал във второто по важност средище на исляма след Мека**. Като главен секретар на кана Михаил Бащу му оказал неоценима помощ за разширяване на търговските връзки с близки и далечни страни като Халифата (Предна и Западна Азия), Индия, Китай, Византия, Карабулгар с център Киев. **Няма доказа-**

телства за подържани търговски връзки с Дунавска България. Това е следствие от размириците между синовете на кан Кубрат и на разделението им по религиозен принцип.

Известно е, че преди смъртта си Михаил Бащу основал монетен двор и хералдичен знак на царете - крилатия тигър. През целия си живот той бил държавен секретар на кан балтварите Абдуллах Джилка (865-882 г.), Бат Игор Мумнин (882-894 г.) и кан Алмуш Джагфар. Той поставя основите на българската историопис. Колкото и да е отричана творбата му "*Легенда за дъщерята на кана*", тя се разпространява устно и писмено в близки и далечни страни и заема правото си на съществуване без да подлежи на ревизия.

IX век завършва с налагането на християнството в Дунавска България и юдеизма в Хазария. Във Волжка България ислямът се налага още по времето на кан Алмуш, в началото на X век. По този начин още в ранното средновековие българите оставят езическата си вяра в историята. Изоставяйки единната си вяра, те тръгват по различни пътища на развитие, поради което вече никога, дори и до наши дни, не постигнали духовно единство. На пътя им застават техните първи братовчеди - срещу Волжка България - русите, а срещу Дунавска България - маджарите (унгарците).

Започнала нова гигантска епоха на борба за преразпределение на духовното и териториално пространство в Европа между тези народи от единния древен първоевропейски български родов корен.

ХРОНОЛОГИЯ
на историческите събития с участието на ранносредновековни българи
през VIII-IX век (езически период)

Дунавска България

700-721 г. - Управление на кан Тервел.

705 г. - Подписан е мирен договор между България и Византия.

708 г. - Война между България и Византия.

712 г. - Военни действие на България срещу Византия. Войските на кан Тервел достигат Константинопол.

716 г. - Мирен договор между кан Тервел и Теодосий II.

716-718 г. - разгромяване на арабите от кан Тервел при Цариград.

721-727 г. - Управление на кан Твирем (Кормесий).

727-737 г. - Управление на кан Севар .

737-753 г. - Управление на кан Кормисош.

754-760 г. - Управление на кан Винех от рода Вокил.

755 г. - Поход на войските на кан Винех в Тракия.

756 г. - Поражение на войските на кан Винех при Маркели в битка срещу император Константин V Копроним.

759-760 г. - Поражение на византийците в старопланинския проход Верегава.

760-763 г. - Управление на кан Телец от рода Угаин.

763 г. - Поход на Константин V Копроним срещу България.

763 г. (30.06.) - Поражение на войската на кан Телец при Анхиало.

763-765 г. - Управление на кан Сабин от рода Вокил.

765 г. - Неуспешен поход на Константин V Копроним срещу България.

Решение на народен събор за свалянето на кан Сабин от престола.

765-766 г. - Управление на кан Умар от рода Вокил.

766-7671 г. - Управление на кан Токту.

767-768 г. - Управление на кан Паган.

768-777 г. - Управление на кан Телериг.

774 г. - Военни действия на кан Телериг в Македония. Поход на император Константин V Копроним срещу България.

775 г. - Нов поход на Константин V Копроним срещу България.

777-803 г. - Управление на кан Кардам.

783 г. - Бунт на гетските (славянски) племена около Солун и в Тесалия срещу византийската власт.

784 г. - Поход на императрица Ирина до Берое (дн. Стара Загора).

789 г. - Поражение на Филит - стратег на Тракия, нанесено от войските на кан Кардам.

791 г. - Битка между византийци и българи при крепостта Проват.

792 г. (20.07.) - Победа на кан Кардам над Константин VI при крепостта Маркели.

803-814 г. - Управление на кан Крум.

805 г. - Разгром на аварите от войските на кан Крум. Присъединяване на среднодунавските славяни към българската държава.

807 г. - Бунт на славяните от Пелопонес срещу византийската власт. Поход на Никифор I Геник срещу България.

808 г. - Победа на кан Крум над византийците по долината на река Струма.

809 г. - Превземане на Средец (дн. София) от кан Крум и включването й в пределите на България.

811 г. (25-26.07) - Разгром на византийците начело с Никифор I Геник във Върбишкия проход от войските на кан Крум.

812 г. - Превземане на Месемврия и други черноморски крепости от българите.

813 г. - Войските на кан Крум побеждават византийците при Версиникия и достигат пред стените на Цариград. Кан Крум превзема Одрин.

814 г. - Умира кан Крум. На престола е кан Кашин - брат на Крум. Кан Кашин умира през есента на 814 г.

814-831 г. - Управление на кан Омуртаг. Период на голямата строителна и съзидателна дейност в България.

815 г. - Сключване на 30-годишен мирен договор между България и Византия.

818 г. - Откъсване на славянските племена - тимочани, абодрити и браничевци от българската държава.

823 г. - Намеса на кан Омуртаг в потушаването на бунта на Тома Славянина.

825 г. - Българско пратеничество до Людовик Благочестиви.

827 г. - Поход на българската флота по река Дунав срещу отцепилите се славяни в Панония.

829 г. - Нов поход на българите в Панония. Присъединяване на тимочани, абодрити и браничевци към България.

831-836 г. - Управление на кан Маламир.

836-852 г. - Управление на кан Пресиян.

837 г. - Въстание на славянското племе смоляни в Западните Родопи срещу византийската власт.

837-838 г. - Поход на кан Пресиян към Солун. Присъединяване на Родопите, Централна и Западна Македония, и част от Беломорието към България.

839-842 г. - Война между България и Сърбия.

Карабулгар, Хазария и Волжка България. Тюкюетски (хонорски) каганат.

700-727 г. - На престола в Карабулгар е кан Сула. Стабилизиране на държавата.

701 г. - Кан Мочжо от тюркския каганат ограбва китайските провинции.

703 г. - Кан Мочжо чрез посланика си Мохе Даган отправя искане пред китайския император престолонаследникът му да се ожени за дъщерята на хана. Искането е прието от китайската страна. Хонските титли в западния тюкюетски каганат са поделени между Ашина Хян и Ашина Хуайдао.

706 г. - Китайският император се отказва от брака. Хан Мочжо опожарява китайските провинции.

708 г. - Първа битка между хазари и араби. Арабите превземат крепостта Дербент.

710 г. - Хазарите си възвръщат Дербент. Битка между хазари и византийци за Херсонс.

Кан Мочжо предлага мир и родство на новия китайски император Жуйцзун. При вътрешни междуособици в каганата ханът е убит. На престола е издигнат кан Могилян.

711-766 г. - Управлението на Асеневци в Западния каганат завършва. Следват владетелите от друго родове - Туциши - Учжилъ, кан Согъ, Тухосян Гучжо кан, кан Мохъ Даган, при чието управление се води гражданска война, която завършва с края на хунорската империя.

713 г. - Градът - държава Херсонс е обявен за крепост на Хазария, но по принадлежност на Византия. Начело на държавата е издигнат Артем Анастасий II. Арабите наново обсаждат Дербент, а хазарите и византийците водят общи бойни действия срещу тях. Арабите разрушават дербент и достигат град Семендар. Хазарите възстановяват господството си над Албания (Азербайджан).

720 г. - Кан Могилян в битка с китайците възстановява границите на хонорите.

721 г. - Кан Могилян предлага мир на китайците. Същата година е отровен. В Китай издигат храм и паметник в негова чест.

Решителна битка между хазари и араби.

721-723 г. - Управлението на хонорите в Източния Тюркски каганат е поето последователно от сина на Могилян - Ижан кан и неговия по-малък брат Бигя Гудулу кан. Започнало е разоряването на каганата.

724 г. - Начело на престола в Източния каганат е издигнат Усу Миши, който е убит от китайците.

Владетелят на Хазария каган Борджил навлиза в Албания и Диарбекир. Битка без победител с арабския пълководец Маслама.

724-736 г. - Въстания на согдийците срещу арабското господство.

727-759 г. - Начело на държавата Карабулгар е кан Бат Тимер

735 г. - Новият пълководец на арабската армия Мерван разорява царствата на берсилите и сабирите и изпепелява столицата на Хазария. Победеният каган Борджил е принуден да се подчини на арабския халифат и да приеме исляма. Край на войната между хазари и араби.

Масово заселване на котраги край Средна Волга.

737-738 г. - Арабите потушават въстанието на българите бурджани в Югоизточна Хазария. Хиляди хазари и българи, които били приели исляма, се заселили в Карабулгар.

739 г. - Пълководецът на арабите Мерван разорява кавказките горски царства и прави опит да овладее престола в Дамаск, но е победен и убит. На арабския престол е издигнат "кръвожадният" Абул Рахман.

740 г. - Сребърните българи - котраги основават град Болгар.

744 г. - На престола в Източния каганат е Бай Мъй Дълъ Хулунфи, който не получил подкрепата на боилите и китайския император.

744-750 г. - Начело на престола в Източния каганат е Бигя кюе кан с жена си Пуфу (бивша жена на кан Могилян. Уйгурите (хонху) на Бигя кан овладяват всички земи на Източния каганат, който престава да съществува.

751-756 г. - Война на китайците в Тибет и поход на командващия армията им - хонора Ан-Лушан, за сваляне на императора и наложницата му Ян. За нов владетел е издигнат синът на сваления император Ли Хън.

756-757 г. - Битка между Ашина Цзун-Ли от Ордос и Ан-Лушан. Последният е убит. С помощта на Ашина Цзун-Ли император Ли Хън възстановява трона на баща си - сваления от Ан-Лушан император.

760-784 г. - Владетел в Карабулгар е кан Тат Утяг (Саричин, Царичин).

762 г. - Гражданската война в Китай приключила.

763 г. - Хаган Богадур - начело на хазари и тюрки, напада Армения и Иберия (Грузия). Хазарите разбиват арабите и престават да са васали на Халифата.

766 г. - Престава да съществува Западният тюкюетски каганат. Славната Хонорска империя е вече история.

785 г. - Епидемия сред арабските войски в Дербент.

787-715 г. - Кан Караджар (син на Тат Утяг - Царичин) е на престола в Карабулгар. Изгражда сухоземни и водни пътища към Авария, Литва, Византия, Крим, Сибир и Кашан. Формира 10 административни области в Карабулгар. Урежда като градски центрове Кан(ев), Болгар, Биляр и по-късните столични центрове на Волжко-Камска България - Харков, Чернигов (Караджар) и Владимир (Булимир).

791 г. - За наместник на Халифата в Албания (Азербайджан) и Армения е издигнат Фадл ибн Халид. Той напада гр. Хамзин, но е разбит от хазарите и е принуден да избяга.

798 г. - Халид иска дъщерята на кагана на Хазария за жена. Тя е убита по пътя. Хазарският каган напада арабите и слага край на техния Халифат. Асеневци превръщат Хазария в държава с монорелигия и централизирано управление, с което слагат край на своето първо царство.

815-855 г. - Начело на престола в Караболгар е синът на кан Караджар - кан Угар Айдар (Игор Щастливия), който разширява територията на държавата до Галидж (Новгород), Ростов (Джиар) и Болгар. Авторитетът на Караболгар значително нараства.

820-832 г. - Битки на Угор Айдар при Галидж и Харков с хазарите, с гети, печенеги, маджари (унгарци) и други съседни на българите племена.

840 г. - Българите възвръщат властта си на наместника си в Галидж. Те нанасят удар на недружелюбните племена от гети (славяни), маджари и печенеги.

Владетелят на град Болгар кан Борис се подчинява доброволно на кан Угар Айдар. С неговата смърт през същата година се слага край на противоборството в Карабулгар и на династията Дуло в земите на Черните българи.

855-882 г. - На престола е издигнат най-големият син на кан Айдар - кан балтварът Абдуллах Джилка. Брат му Угор (Игор) Лачин започва битка срещу него, с което предизвиква гражданска война. В съюз с хазарите той се оттегля към градовете Биляр и Булгар.

865 г. - Михаил Бащу - съветник на кан Джилка, се оттегля от поста и започва да пише произведението си "Легенда (Сказание) за дъщерята на хана" (Шан казъ дастанъ). Синът на кана овладява градовете Биляр и Болгар. Държавата на котрагите - Волжко-Камска България, е възстановена със столица град Болгар, в състава на която са включени земите и жителите на Карабулгар.

865-882 г. - Смутни времена, известни в историята с непрестанните битки между сина на кан Джилка - Алмуш и брат му (по-малкият сина на кана) Игор Мумнин.

882-894 г. - Владетел на Болгар е Игор Мумнин (Бат Игор), който води непрестанна битка с брат си кан Алмуш.

891 г. - Подпомогнат от печенегите (баджанаци) най-големият син на кан Алмуш - Арбат (Арпад), с корпус от българи, маджари и други племена се насочва към Дунавска България, настъпвайки към Болгар и Киев.

894 г. - Арбат напада гр. Мурам с губернатор Еллак и го разгромява.

894-896 г. - Арбат воюва на страната на Византия в Долни Дунав срещу княз Симеон I - владетел на Дунавска България. След загуба от войските на княз Симеон I маджарите на Арбат се настаняват в района на Средни Дунав и след временен мир формират държавата Унгария.

895 г. - След преговори с брат си Бат Игор при посредничеството на Михаил Бащу на престола е издигнат кан балтвар Алмуш Джаафар (Олмою Олмин).

900 г. - На 80-годишна възраст при буря в река Агидел (дн. Белая) се удавил Михаил Бащу ибн Шамс Тебир - виден просветител, учен, изследовател и богослов - тангрист от Волжко-Камска България.

ЛИТЕРАТУРА

1. История на България. т. II. С., 1981.
2. Попов, Д. История на българските империи. С. 2004.
3. История на българите. т. I. От древността до края на XVI в. Научен център за българска национална стратегия. С., 2003.
4. Бичурин, Н. Я. Собрание сведения о народах, обитавших Средней Азии в древние времена. М. 1950.
5. Бернштам, А. Н. Очерк истории гунов. Л., 1951.
6. Библия - Свещеното писание на Стария и Новия завет. С., 1924.
7. Кратка енциклопедия на тракийската древност. С., 1993.
8. Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. т. I. С., 2002.
9. Фол, Ал. Н. История на българските земи от древността до края на III в. пр.н.е. С., 1997.
10. Фол, Ал. Н. Тракийският орфизъм. кн. трета. С., 2002.
11. Даймънт. М. Евреи, бог, история. С., 1998.
12. Черненко,Е. В. Скифский доспех. К., 1968.
13. Каменов, К. Небето помни. Вн., 2000.
14. Тафаев. Г. Н. Болгаро-чувашкая цивилизация в условиях модернизации. Чебуксары, 1999.
15. Юхма, М. Древните българо-чуваши. Вн., 2003.
16. Българско народно творчество, т. 11. С., 1963.
17. Митова-Джонова, Д. Към проблема за произхода на раннохристиянския баптистерий. Годишник на НИПК. С., 1987.
18. Тодоров, Бемберски, Хр. Името българи - история и същност. С., 2004.
19. Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. т. I. С., 2002.
20. Шрайнер. П. Многообразие и съперничество. Избрани студии за обществото и културата във Византия и средновековна България. С., 2004.
21. Маджаров, Хр. Големият заговор срещу българите. т.I. Вн., 2001.
22. Маджарова, Г. Амазонките - част от българския етнос. Вн., 2002.
23. Закаев, М. З. Произхождение тюрков и татар. М., 2003.
24. Гръцки извори за българската история. С., 1958.
25. Генов, Г. Българите са по-стари поселници на Тракия и Македония от славяните. С., 1908.
26. Дончев, А. Николай Рьорих. С., 1998.

27. Илиев, В. Кубрат. С., 1998.
28. Илиев, В. Родът Дуло. Асеневци. ч. I. С., 1998.
29. Йонов, М и Николов, Й. Христоматия по история на средните векове. С., 1968.
30. История на България. т. I. С., 1979.
31. Гумилев, Л. Ритмы Евразии; Эпохи и цивилизации. М., 1993.
32. Кляшторны, С., История древного мира. Гунская держава на Востоке (III в. пр. н. е. - IV в. н.е.).
33. Фадлин Ибн. Пътешествия. С., 1992.
34. Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. С., 1997.
35. Шаму, Фр. Гръцката цивилизация през архаичната и класическата епоха. С., 1979.
36. Добрев, П. Българските огнища на цивилизация на картата на Евразия. С., 1998.
37. Зографова, А. Манова, Т. Боянският маг Йордан Иванов, кн.I., С., 2004.
38. Димитров, Д., Ил. Канишка в Европейската география. Ави-Тохол, кн. 12-13. С. 2000.
39. Съсълов, Д. Учение за върховното единство. Ави-Тохол, кн. 10, С., 1999.
40. Богданов, Ив. Хан Аспарух. С., 1981.
41. Батаклиев, Г. Антична митология - справочник. С., 1985.
42. България - атлас. С., 2001.
43. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971.
44. Богданов, Ив. Именник на българските ханове.
45. Йорданес. История на готите. ЛИБИ, т. I. С.,1958.
46. История на света в дати: 38 000 г. пр. н. е. - 1994 г. С., 1995.
47. Хилендарски, П. История славянобългарская. С., 1984.
48. Корени на Българската цивилизация. Академична интердисциплинарна конференция. С., 2005.
49. Готи и гети. Изследвания по история на културата. С., 2005.
50. Енциклопедия на България. БАН. т. I-III. С., 1978/ 1997.
51. Вълчев, Й. Календар и хронология. С., 1999.
52. Андреев, Й. и Пантев, А. Българските ханове и царе от хан Кубрат до цар Борис III. Исторически справочник. В. Т., 2004.
53. Божилов, И. Раждането на Средновековна България. ИПр., 1992.
54. Ангелов, П. Българското средновековие. С., 1999.
55. Българи и хазари през ранното средновековие. Център за изследвания на българите - Тангра ТанНакРа, С., 2003.
56. Рашев, Р. Протобългарите през V-VII в. С., 2004.
57. Цонев, Вл. Древните българи, Шумер и Вавилон. С., 2004.

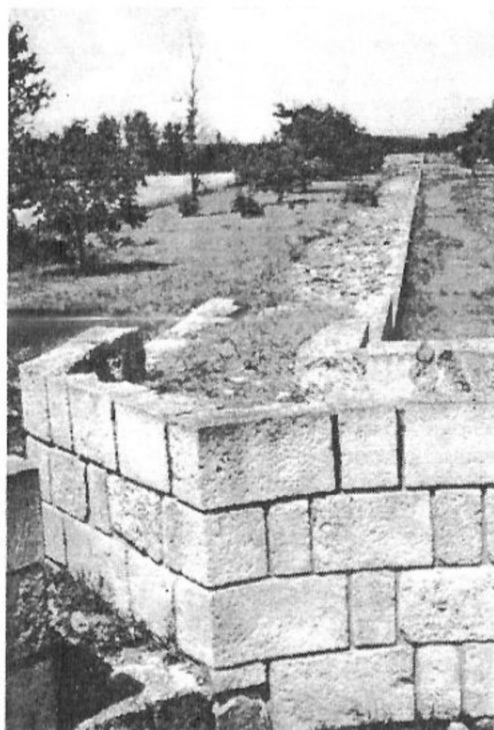
58. Чучуров, И. Византийские исторические сочинения, "Хронография" Феофана и "Бравиарии" Никофора. М., 1980.
59. Багот, А. Тайните на келтите. С., 2000.
60. Ботева-Боянова, Д. Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000.
61. Българска енциклопедия А-Я. България. БАН. С., 1999.
62. Петров, П. Образуване на българската държава. С., 1981.
63. Бешелиев, В. Първобългарски надписи. С., 1970.
64. Цанкова - Петкова, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. С., 1960.
65. Николов, П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. Българска историческа библиотека. 1931-1932.
66. Юхас, П. Тюркобългари и маджари. С., 1981.

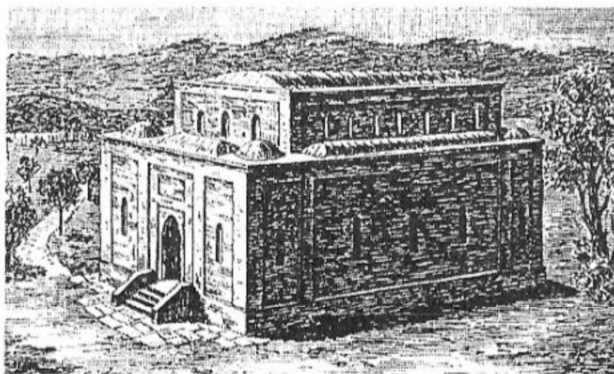
КанТервел

Кан Крум   Кан Омуртаг   Кан Пресян

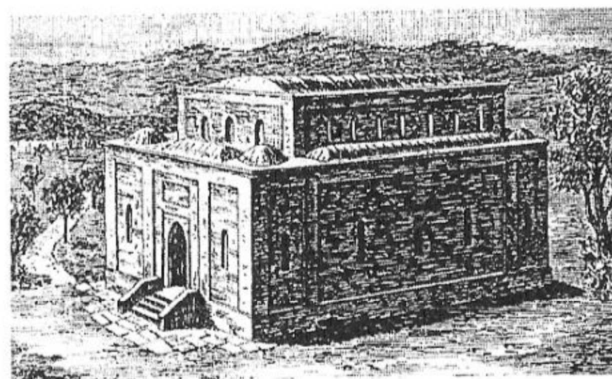
Част от Западната Крепостна стена на Каменната Крепост

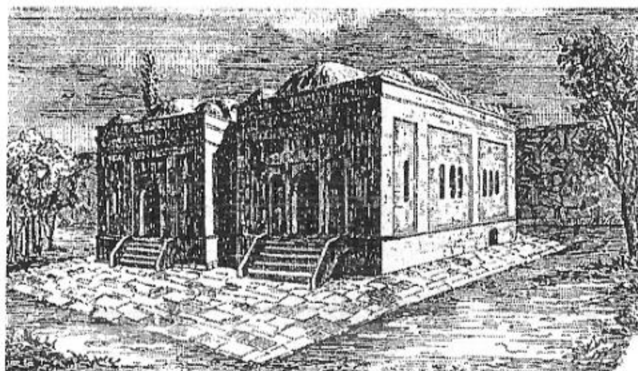
Голямото Капище (възстановка)

Пиршество при хан Крут след победата му над император Никифор.
Миниатюра от Манасиевата хроника

Голямото Капище (възстановка)

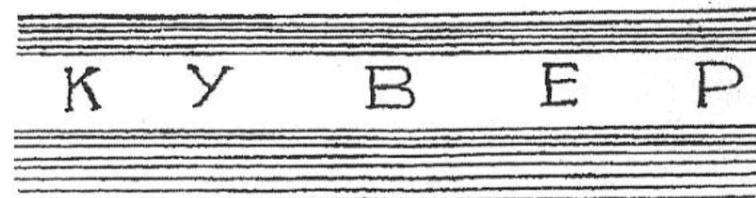

Ханското жилище в цитаделата (възстановка)

Бат-Баян (Боян)

КĀТРА-ПАТТĀР
(КОТРАГ)

Каменен надпис на кан Омортаг, намерен в Търново, за строеж на преславен дом на р. Дунав

България по бремето на кан Крум и кан Омуртаг

СЪДЪРЖАНИЕ

Българската идея в ход на реализация
през езическия период 5
Зараждане и развитие на феодалните отношения
в българската империя 50
Уредба на държавната и военната администрация 53
Култура и религия на езическа България 57
Историческото развитие на българите от
Тюкюетските каганати от Карабулгар, Хазария и край Волга 72
Българите извън Дунавска България
през втората половина на IX век 87